

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: Janneke Dekker-de Groot / Theologische Universiteit Apeldoorn

Masterscriptie Nieuwe Testament - Theologische Universiteit Apeldoorn

‘Zo verklaarde hij alle spijzen rein’

Een nieuwtestamentisch onderzoek naar de
blijvende geldigheid van de spijswetten voor zowel
christenen uit de Joden als christenen uit de
heidenen

Janneke Dekker-de Groot MA

16-10-2017

Begeleiding door dr. M.C. Mulder

Studentnummer 998

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
Introductie.....	4
Vragen, methoden en afbakening.....	6
1. De spijswetten in het Oude Testament.....	8
Verboden soorten	8
Verboden delen	8
Verboden omstandigheden.....	9
Verklaring en functie van de spijswetten.....	10
2. Exegese van Marcus 7,1-23 en Matteüs 15,1-20	14
Marcus 7,1-5 en Matteüs 15,1-2	14
Marcus 7,6-13 en Matteüs 15,3-9	16
Marcus 7,14-15 en Matteüs 15,10-14.....	17
Marcus 7,20-23 en Matteüs 15,18-20.....	23
Jezus en de wet	25
Conclusie	28
3. Exegese van Handelingen 10 en 15	30
Handelingen 10,1-8	30
Handelingen 10,9-23a	33
Handelingen 10,23b-33	36
Handelingen 10,34-48	38
Handelingen 15,1-5	42
Handelingen 15,6-12	44
Handelingen 15,13-21	47
Handelingen 15,22-33	54
Consequenties voor vandaag	56
Conclusie	58
4. Exegese van Romeinen 14.....	60
Romeinen 14,1-3	60
Romeinen 14,4-9	63
Romeinen 14,10-12	65
Romeinen 14,13-23	66
Conclusie	72
Conclusie	75

Samenvatting.....	77
Bibliografie	79

Inleiding

Introductie

Als christen hoef je je niet meer aan de oudtestamentische spijs- en reinheidswetten te houden. Dat is althans de conclusie die de meeste christenen trekken uit het feit dat Jezus de wet heeft vervuld.¹ In het nieuwe verbond gaat het volgens velen om het liefdesgebod. De Tien Geboden, die alle uiting geven aan het gebod tot liefde, hebben daarom voor christenen een blijvende geldigheid. In reinheidswetten en spijswetten gaat het niet om liefde, en deze kunnen dan ook als afgeschaft beschouwd worden.

Deze gedachtegang is ook exemplarisch voor de meeste Bijbelcommentaren. Thomas R. Schreiner in zijn commentaar op Romeinen stelt bijvoorbeeld: 'Both the historical Jesus and Paul argue that the purity laws are no longer in effect. The dawning of the new age and the inclusion of the Gentiles have rendered them passé.'² God heeft de spijswetten afgeschaft.³

In de laatste decennia is door de bezinning van Messiaanse Joden op hun eigen identiteit en positie deze overtuiging echter ter discussie komen te staan. Want hoe zit het met Joodse christenen? Mogen die de spijswetten wel houden? Of moeten ze dat zelfs? Volgens Mark S. Kinzer dat laatste. Hij is een Messiaanse rabbijn en heeft aan het hoofd gestaan van het *Messianic Jewish Theological Institute* dat verbonden is aan de *Union of Messianic Jewish Congregations* en dat mensen opleidt voor een leidende rol in de Messiaans Joodse beweging. Onder meer met zijn boek *Postmissionary Messianic Judaism. Redefining Christian Engagement with the Jewish People* heeft hij vele gesprekken en discussies over de specifieke, eigen positie van Messiaanse Joden op gang gebracht, zowel binnen het Messiaans Jodendom als daarbuiten.⁴

In zijn *Postmissionary Messianic Judaism* betoogt Kinzer dat het Nieuwe Testament laat zien dat Joden die Jezus als Messias belijden verplicht zijn om zich aan de Joodse wet te

¹ Mat. 5,17: 'Denk niet dat ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen. Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen, maar om ze tot vervulling te brengen.'

² SCHREINER, *Romans*, 731.

³ Cf. STEIN, *Mark*, 345; FRANCE, *Gospel*, 291; VAN BRUGGEN, *Marcus*, 164-165; PETERSON, *Acts*, 330; MOO, *Romans*, 860. Zie ook de artikelen SCOTT, 'Cornelius' en STETTLER, 'Purity'.

⁴ Om een beeld te krijgen op de zeer uitlopende reacties die Kinzer heeft gekregen op zijn boek is het aan te raden zijn *Postmissionary Messianic Judaism*, *Three Years Later: Reflections on a Conversation Just Begun* te lezen. Het is te vinden als epiloog in het voor de rest ook lezenswaardige boek *Israel's Messiah and the People of God. A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity* dat in 2011 van Kinzers hand verscheen.

houden.⁵ Wat de Joodse spijswetten betreft stelt Kinzer dat Matteüs en Lucas de visie dat Jezus de Joodse spijswetten heeft afgeschaft niet ondersteunen.⁶ Kinzer gaat nog verder: ‘The abolition of the dietary laws is in effect an abolition of the Jewish people itself’.⁷

Naast Kinzers boeken is te wijzen op het artikel uit 2002 van David J. Rudolph ‘Jesus and the Food Laws: A Reassessment of Mark7:19b’ en het in 2008 verschenen artikel van Yair Furstenberg, ‘Defilement Penetrating the Body: A New Understanding of Contamination in Mark 7.15’.⁸ Opvallend is dat de Noorse nieuwtestamenticus Jacob Jervell ook betoogd heeft dat bij Lucas de Thora, inclusief de rituele en ceremoniële wetten, ook in de kerk geldt voor alle christenen uit de Joden.⁹ Kinzer maakt dan ook dankbaar gebruik van het werk van Jervell.

Het werk van Kinzer heeft mij tot de vraag gebracht wat het Nieuwe Testament nu eigenlijk precies zegt over de rol van de Joodse wet voor Messiaanse Joden. In dit onderzoek wil ik dan ook nagaan wat het Nieuwe Testament zegt over de rol van de oudtestamentische wetten die God het Joodse volk heeft opgedragen. Omdat Kinzer mij dit thema heeft aangereikt wil ik in mijn onderzoek in ieder geval aandacht besteden aan zijn visie. Ik wil me met name richten op de al dan niet blijvende geldigheid van de spijswetten, omdat deze een belangrijk deel van de oudtestamentische wetgeving vormen. Kinzers argumentatie over deze wetten kan daarom ook als representatief voor zijn hele betoog gezien worden. Of Messiaanse Joden wel of niet de spijswetten moeten blijven houden is bovendien bepalend voor hun leven van elke dag. Dat maakt de vraag naar de geldigheid van de spijswetten voor Messiaanse Joden zeer relevant.

Een andere reden om me op de spijswetten te focussen is dat er ten aanzien van voedsel voor christenen uit de heidenen in Handelingen 15 duidelijke richtlijnen staan: *‘onthoud u van offervlees dat bij de afgodendienst is gebruikt, van bloed, van vlees waar nog bloed in zit, en van ontucht. Als u zich hier aan houdt, doet u wat juist is.’*¹⁰ Ik heb me daarom altijd afgevraagd waarom het eten van vlees waar nog bloed in zit door veel christenen niet

⁵ Ik gebruik vanaf nu de term ‘Messiaanse Joden’ voor Joden die Jezus als Messias belijden.

⁶ KINZER, *Judaism*, 58.

⁷ Idem.

⁸ In dezelfde lijn staat ook de Nederlandse Peter J. Tomson met zijn boeken *Paul and the Jewish Law: Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles* uit 1990 en *“Als dit uit de hemel is...”: Jezus en de schrijvers van het Nieuwe Testament in hun verhouding tot het Jodendom* uit 1997.

⁹ In de inleiding van zijn commentaar op Handelingen noemt Jervell dit als één van zijn inzichten. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 51.

¹⁰ Hnd.15,29.

als probleem wordt gezien. Ik wil in mijn onderzoek dan ook nagaan of er spijswetten zijn die voor christenen uit de heidenen blijven gelden. Omdat wetten over voedsel ook het alledaagse leven van deze christenen beïnvloeden is dit onderzoek voor hen eveneens relevant.

Zo kom ik tot de volgende hoofdvraag:

‘Wat zegt het Nieuwe Testament over de blijvende geldigheid van de spijswetten voor zowel christenen uit de Joden als christenen uit de heidenen?’

Met de beantwoording van deze hoofdvraag hoop ik ook het denken over de rol van de wet in het algemeen een stukje verder te brengen. Onder onderzoekers van het Nieuwe Testament bestaat er consensus dat er continuïteit en discontinuïteit is als het gaat om de plek van de wet in het Nieuwe Testament ten opzichte van die in het Oude Testament. Omdat mijn onderzoek zich richt op de al dan niet blijvende functie van een deel van de oudtestamentische wetgeving zal het interessant zijn voor ieder die zich afvraagt wat de continuïteit van de oudtestamentische wet precies inhoudt.

Aangezien mijn onderzoek zich bezighoudt met de mogelijkheid van een verschillende, plurale praktijk voor Joodse en heidense christenen binnen de ene christelijke kerk past mijn onderzoek ook goed in het programma van de BEST-onderzoeksgroep, met haar thema: *Who Is Like You Among the Gods? The One and Three in a Pluralistic Context*.

Vragen, methoden en afbakening

Zoals gezegd luidt mijn hoofdvraag:

‘Wat zegt het Nieuwe Testament over de blijvende geldigheid van de spijswetten voor zowel christenen uit de Joden als christenen uit de heidenen?’

Om helder te krijgen waar we het precies over hebben is het van belang om eerst in te gaan op de spijswetten en hun functie in het Oude Testament. Vervolgens zal gekeken worden naar wat het Nieuwe Testament over deze spijswetten zegt. Het onderzoek zal hiermee vooral exegetisch van karakter zijn. Vanwege de beperkte ruimte die mij ter beschikking staat kan ik niet alle nieuwtestamentische teksten waarin voedselwetten een rol spelen behandelen. Ik zal me daarom richten op Marcus 7,1-23 en de paralleltekst in Matteüs 15,1-20, Handelingen 10 en 15 en Romeinen 14, omdat deze teksten samen onderwijs van Jezus, een goddelijk visioen aan Petrus, een verslag van een vergadering van de apostelen en

onderwijs van Paulus bevatten. Samen beslaan de gekozen teksten zo de verschillende nieuwtestamentische genres. Ook zijn het vooral deze teksten die steeds terugkeren in discussies over de rol van de spijswetten in het Nieuwe Testament. Door me op deze teksten te richten hoop ik daarom een goed beeld te kunnen krijgen van de plek van de spijswetten in het Nieuwe Testament.

Om tot een beantwoording van de hoofdvraag vraag te komen is het dus nodig om de volgende deelvragen te beantwoorden:

1. Wat wordt er in het Oude Testament over spijswetten gezegd?

Allereerst zal beknopt worden weergegeven wat de oudtestamentische spijswetten precies zijn. Ook zal worden gezien wat er in het Oude Testament gezegd wordt over de functie van deze wetten en de reden dat God deze wetten aan zijn volk geeft. Immers, als de reden voor de wetten helder is, kan gekeken worden of die reden in het Nieuwe Testament nog steeds aan de orde is.

2. Wat is de inhoud en boodschap van Marcus 7,1-23 en de paralleltekst in Matteüs 15,1-20?

3. Wat is de inhoud en boodschap van Handelingen 10 en 15?

4. Wat is de inhoud en boodschap van Romeinen 14?

Om er achter te komen wat de inhoud en boodschap van een bepaalde Bijbeltekst is, is het nodig om zelf een exegese van de Bijbeltekst te leveren, in gesprek met anderen, waaronder dus Mark Kinzer, die zich over deze Bijbelteksten hebben uitgelaten. Wanneer ik in mijn exegese Bijbelteksten aanhaal, zal ik dit in een eigen vertaling doen, tenzij anders aangegeven. Aan het eind van elk hoofdstuk zal ik vanuit de inhoud en boodschap van de besproken Bijbeltekst conclusies trekken met betrekking tot het hoofdthema van deze scriptie: de blijvende geldigheid van de spijswetten voor (Joodse) christenen. Logischerwijs zal mijn scriptie eindigen in een conclusie.

Ik ben blij dat u de moeite hebt genomen deze scriptie ter hand te nemen en wens u er veel leesplezier bij.

1. De spijswetten in het Oude Testament

Verboden soorten

Al in het eerste hoofdstuk van de Bijbel zegt God tegen de mens wat hij mag eten. We lezen in Genesis 1,29-30: 'Ook zei God: 'Hierbij geef ik jullie alle zaaddragende planten en alle vruchtbomen op de aarde; dat zal jullie voedsel zijn. Aan de dieren die in het wild leven, aan de vogels van de hemel en aan de levende wezens die op de aarde rondkruipen, geef ik de groene planten tot voedsel.' De toestemming om ook vlees en alle planten te eten lezen we in Genesis 9,3 waarin God na de zondvloed tegen Noach en zijn zonen zegt: 'Alles wat leeft en beweegt zal jullie tot voedsel dienen; dit alles geef ik je, zoals ik je ook de planten heb gegeven.'

Wat wij nu onder de Bijbelse spijswetten verstaan betreft puur de wetten over rein en onrein vlees. Op verschillende plekken in het Oude Testament wordt namelijk onderscheid gemaakt tussen dieren die gegeten mogen worden en dieren die verboden zijn. Juist deze wetten onderscheiden Israël het meest duidelijk van andere volken.¹¹ Deze onderscheidende rol van de spijswetten is een belangrijke en zal ik verderop nog uitwerken. De spijswetten staan het meest uitgebreid beschreven in Leviticus 11,2-23.41-45. Ze zijn gericht aan het hele volk.

Voor landdieren geldt dat dieren die gespleten hoeven hebben en hun voedsel herkauwen gegeten mogen worden. Dieren die op de grond rondkruipen gelden sowieso als oneetbaar. Waarschijnlijk voor de volledigheid en duidelijkheid worden er vervolgens voorbeelden gegeven van dieren die wel of niet gegeten mogen worden.

Voor dieren die in het water leven gaat de regel op dat alles wat vinnen en schubben heeft gegeten mag worden. Dit betekent dus concreet dat weekdieren en schaaldieren niet gegeten mogen worden. Van vogelsoorten geldt dat ze gegeten mogen worden, tenzij ze in de lijst staan die in vers 13-19 te vinden is. Voor insecten geldt dat vierpotige insecten met vleugels niet gegeten mogen worden tenzij ze ook springpoten hebben.

Verboden delen

Naast de genoemde spijswetten zijn er in het Oude Testament reinheidswetten te vinden die voedsel betreffen. Dit zijn veelal bepalingen die het eten van bepaalde delen van toegestane dieren verbieden. Al aan Noach verbood God het eten van vlees waar nog bloed in zit

¹¹ HOUSTON, 'Foods', 326-327; HARTLEY, *Leviticus*, 163-164.

(Genesis 9,4). Omdat deze restrictie gegeven wordt aan Noach en zijn zonen wordt dit noachitische gebod beschouwd als bindend voor de hele mensheid en niet alleen voor Israël.¹² De verboden op het vergieten en eten van bloed vormen de basis voor een levensvatbare menselijke samenleving.¹³

In Leviticus en Deuteronomium wordt het verbod op het eten van bloed meerdere malen herhaald voor Israël en soms ook voor de vreemdelingen die bij hen wonen.¹⁴ Vlees waar nog bloed in zit kan zowel slaan op offervlees als op gewoon vlees. Op meerdere plaatsen komen we de reden tegen: bloed is de levenskracht van een levend wezen.¹⁵ Bloed representeert dus Gods geschenk van het leven en kan daarom niet door mensen toegeëigend worden. Alleen God beschikt over het leven.¹⁶

In Leviticus 3,16-17 wordt aan het verbod van het eten van vlees waar nog bloed in zit toegevoegd dat ook vet niet mag worden gegeten, omdat al het vet bestemd is voor de HEER. Ook Leviticus 7,22-26 bevat dit verbod, met daarbij de bepaling dat het gaat om vet van een rund, een schaap of een geit. Dit geldt zowel voor dieren die een natuurlijke dood zijn gestorven of zijn doodgebeten als voor dieren die als offergave aan de HEER worden aangeboden.

Verboden omstandigheden

In Exodus 22,30 en Deuteronomium 14,21 klinken verboden op het eten van dieren die door roofdieren zijn gedood of een natuurlijke dood zijn gestorven. Ook dit verbod is verbonden met de heiligheid van het volk. Op andere plaatsen wordt dit vlees alleen verboden voor de priesters of wordt gezegd dat je van het eten van zulk vlees onrein wordt.¹⁷ Waarschijnlijk staan de geboden in het verlengde van het niet eten van vlees waar nog bloed in zit.¹⁸

In Deuteronomium 14,4-21 is een soort samenvatting van Leviticus 11 te vinden. Alleen vers 21 geeft nog een aanvulling op Leviticus 11: 'U mag een geitenboekje niet koken in de melk van zijn moeder'. Dit gebod wordt ook vermeld in Exodus 23,19 en 34,26. In deze beide hoofdstukken van Exodus is dit gebod het afsluitende gebod van een reeks rituele voorschriften die verband houden met de drie grote jaarlijkse feesten. Op deze feesten

¹² HOUSTON, 'Foods', 330.

¹³ MILGROM, *Leviticus 1-16*, 705.

¹⁴ Lev. 3,17; 7,26-27; 17,10-14; 19,26; Deut. 12,16.23-25; 15,23.

¹⁵ Lev. 17,11. Cf. 17,14; Gen. 9,4 en Deut. 12,23.

¹⁶ HOUSTON, 'Foods', 331.

¹⁷ Lev. 22,8 resp. Lev. 11,40; 17,15-16.

¹⁸ HOUSTON, 'Foods', 333.

werden de eerstgeboren dieren geofferd, en de meest voorkomende 'huisdieren' op het platteland waren geiten. Het gebod om een geitenbokje niet te koken in de melk van zijn moeder beperkt dus de manier waarop het eerstgeboren geitenbokje gekookt mag worden voor het gedeelde offer.¹⁹ Het lijkt erop dat dit cultische voorschrift door de Deuteronomist in een nieuwe context is geplaatst en een algemene voedselwet is geworden.²⁰ In de Joodse traditie scheidt men op basis van dit gebod het bereiden en eten van zuivelproducten van het bereiden en eten van vlees.

Spijzen die als rein gelden en gegeten mogen worden kunnen ook incidenteel verboden worden, wanneer de onreinheid van andere wezens of zaken op hen is overgebracht.²¹ Zo zegt Leviticus 11,34 dat voedsel in een vat dat in aanraking is geweest met een kadaver van een kruipend dier onrein is wanneer het met water in aanraking is geweest.

Verklaring en functie van de spijswetten

De beide lijsten van Leviticus 11 en Deuteronomium 14 staan in de context van de heiligheid van het volk Israël.²² Zo zegt Leviticus 11,44: 'Ik ben de HEER, jullie God. Jullie moeten heilig zijn. Wees heilig, want ik ben heilig. Verontreinig je keel niet met dieren die op de grond rondkruipen.' En de spijswetten in Deuteronomium 14 staan ingeklemd tussen de woorden 'Want u ben een volk dat aan de HEER, uw God, is gewijd' in vers 2 en 21. Ook uit Leviticus 20,24-26 wordt duidelijk dat de spijswetten met heiligheid te maken hebben: 'Ik ben de HEER, jullie God, die jullie van alle andere volken heeft onderscheiden. Daarom moeten jullie onderscheid maken tussen reine dieren en onreine, tussen onreine vogels en reine, opdat je je keel niet verontreinigt met lopende dieren, vogels of kruipende dieren die ik voor jullie heb onderscheiden als onrein. Wees heilig omwille van mij, want ik, de HEER, ben heilig en ik heb jullie van de andere volken onderscheiden om mijn volk te zijn.' De functie van de spijswetten is dus het heilig maken en onderscheiden van het volk.²³

Velen hebben zich afgevraagd wat er precies voor zorgt dat de spijswetten Israëls heiligheid bewerkstelligen en bevestigen. Een ook door veel christenen omarmde uitleg is die van de hygiëne: het is gezond voor de mens om zich aan de spijswetten te houden. E.

¹⁹ HOUSTON, 'Foods', 333.

²⁰ Idem.

²¹ HOUSTON, 'Foods', 333; TOMSON, *Hemel*, 78.

²² HOUSTON, 'Foods', 328.

²³ Zie voor het feit dat de Joden zich ook in de Tweede Tempelperiode aan de spijswetten hielden en deze beschouwden als onderscheidingsteken van de Joodse identiteit LÖHR, 'Speisenfrage', 18-23.

Noordermeer zegt in haar boek bijvoorbeeld dat de Sinaï-openbaring een zegen is voor ons lichaam en voor de maatschappij als geheel.²⁴ En Ben Hobrink stelt dat de voedselwetten niet met religieuze, maar met biologische motieven zijn geschreven. Volgens de Bijbel mogen in principe alle dieren gegeten worden, maar het is voor je gezondheid beter om alleen reine dieren te eten.²⁵ Hobrink meent dat alleen de moderne voedingsleer een bevredigende verklaring voor alle aspecten van de voedselwetten geeft.²⁶ Zo wijst hij op het voorkomen van minuscule worpjes (de zogeheten trichinen) en ziekmakende bacillen bij een heel aantal van de verboden dieren en de functie in het in stand houden van het biologisch evenwicht voor weer een aantal andere verboden dieren.²⁷

Sommigen wijzen de gezondheidsredenen af en redeneren dat ook gevaarlijke planten genoemd zouden moeten zijn als het in de spijswetten puur om de gezondheid ging.²⁸ Maar Hobrink en Noordermeer wijzen er terecht op dat het negatieve effect van ongezonde planten door de mens proefondervindelijk ervaren kan worden, terwijl het negatieve effect van ongezond vlees cumulatief is en zich pas na velen jaren openbaart. Regels omtrent planten zijn dus veel minder noodzakelijk.²⁹

Toch volstaat het wijzen op gezondheid niet. Houston wijst er mijns inziens terecht op dat alle dieren parasieten kunnen bevatten die het eten van vlees gevaarlijk maken als het niet goed gaar is.³⁰ Daarbij komt dat het omgekeerde niet waar is dat alle eetbare dieren wel gezond zijn. Belangrijker nog is dat in het Oude Testament zelf geen enkele aanwijzing wordt gegeven dat de onreine dieren als gevaar voor de gezondheid werden beschouwd. Dit is helemaal een opvallend gegeven wanneer we ons bedenken dat uitleg over het motief voor een bepaalde regel juist karakteristiek is voor de oudtestamentische wetgeving.³¹

Een andere uitleg is de morele, waarbij de spijswetten gezien worden als onderwijzing in het respect voor het leven. Wetten die met bloed te maken hebben dienen zo te worden opgevat, aangezien de notie dat bloed leven is op meerdere plekken in het Oude Testament naar voren komt. De wetten over toegestane en verboden dieren kennen

²⁴ NOORDERMEER, *Voedselbank*, 38.

²⁵ HOBRINK, *Wetenschap*, 84-87.

²⁶ HOBRINK, *Wetenschap*, 86.

²⁷ HOBRINK, *Wetenschap*, 104-115.

²⁸ VANGEMEREN, *Dictionary* 2, 113 (#2651); WENHAM, *Leviticus*, 168; MILGROM, *Leviticus 1-16*, 719.

²⁹ HOBRINK, *Wetenschap*, 87 zegt hiervan dat de mens proefondervindelijk kan ondervinden welke planten wel of niet schadelijk zijn, maar dat het bij de voedselwetten in de Bijbel gaat om wetten waarvan de primitieve mens niet kon weten waarom ze zo belangrijk waren. Zie ook NOORDERMEER, *Voedselbank*, 37-38.

³⁰ HOUSTON, 'Foods', 328.

³¹ WENHAM, *Leviticus*, 168.

deze notie echter niet, aangezien er nergens melding wordt gemaakt van de hoeveelheid vlees die je mag eten. Houston lijkt daarom gelijk te hebben wanneer hij zegt dat deze morele uitleg verworpen moet worden als het gaat om de spijswetten in het algemeen.³²

In de Joodse traditie gaan er verschillende stemmen op om niet naar een rationele verklaring te zoeken, maar om het onderscheid tussen dieren die wel en niet gegeten mogen worden te zien als arbitrair en als test van gehoorzaamheid.³³ Een voorbeeld van deze gedachtegang is te vinden in het Joodse geschrift *Sipra*, Qedoshim 11,22. Volgens deze tekst, die stamt uit de eerste twee eeuwen van onze jaartelling, moet een man niet zeggen 'Ik verlang er niet naar om varkensvlees eten', maar moet hij zeggen 'ik verlang ernaar, maar moet ervan afblijven omdat mijn vader in de hemel het zo geboden heeft.'³⁴ Een tweede voorbeeld is de visie van de 19^e-eeuwse wetenschapper Samuel David Luzzatto dat God eigen redenen had om de spijswetten op te leggen en dat Joden hun leven moeten heiligen om God zo zonder vragen te stellen te gehoorzamen.³⁵

Voor de opvatting dat het onderscheid tussen reine en onreine dieren gegeven is als test van gehoorzaamheid spreekt dat door het volgen van de spijswetten de Israëlieten Gods geboden meerdere malen per dag gehoorzaamden. Zo ontwikkelden ze diep in hun bewustzijn een houding van gehoorzaamheid aan God.³⁶

Het is mogelijk dat rein en onrein ook een symbolische kracht hebben. Er valt wat voor te zeggen dat het dieren zijn die onreinheid afbeelden die aan Israël verboden worden. Dieren kunnen bijvoorbeeld wijzen op onreinheid door hun rol in de eredienst van andere goden, door hun ongezond zijn voor de mens, door de natuurlijke walging die ze bij mensen opwekken of doordat ze dode dieren eten.³⁷

Mary Douglas wijst erop dat in het Oude Testament heilig zijn concreet betekent dat iets of iemand heel en gaaf is, zonder enig gebrek. Heilig zijn is volgens haar heel zijn, één zijn. Heiligheid is eenheid, integriteit en perfectie van het individu en van de soort.³⁸ Vanuit dat perspectief zouden de verboden dieren kunnen wijzen op onheiligheid, omdat ze imperfecte leden van hun klasse zijn. Daarnaast kan een klasse zelf de algemene wereldorde

³² HOUSTON, 'Foods', 328. Toch kan de overtuiging dat dierenlevens kostbaar zijn er toe leiden dat mensen hun vleesconsumptie minderen. Zie blz. 57.

³³ WENHAM, *Leviticus*, 166; MILGROM, *Leviticus 1-16*, 718.

³⁴ Geciteerd door MILGROM, *Leviticus*, 718.

³⁵ Geciteerd door BAMBERGER (ed.), *Leviticus*, 97.

³⁶ HARTLEY, *Leviticus*, 163.

³⁷ GISPEN, *Leviticus*, 175.

³⁸ DOUGLAS, *Purity*, 67.

verstoren wanneer haar schepselen niet uitgerust zijn voor de juiste manier van bewegen in hun element. Op die manier valt bijvoorbeeld te verklaren dat vissen schubben en vinnen moeten hebben om rein te zijn en dat kruipende dieren sowieso onrein zijn.³⁹ Zo hebben de spijswetten een paradigmatische functie. Door zich aan de spijswetten te houden wordt het volk bepaald bij de heiligheid van God en weerspiegelt zij deze heiligheid ook in het eten.⁴⁰

Om hun functie te vervullen van heiliging van het volk Israël hebben de spijswetten mijns inziens echter geen dieper liggende verklaring nodig. Alleen al het onderhouden van deze wetten zorgde ervoor dat Israël anders was dan de volken om hen heen en zo van deze volken apart gezet werd.⁴¹ Omdat God het goede met de mens voorheeft is het ook aannemelijk dat de spijswetten goed zijn voor de mens en een gezond leven bevorderen. Recente studies van biologen als Hobrink en Noordermeer bevestigen dit.

³⁹ DOUGLAS, *Purity*, 69-71. Cf. HARTLEY, *Leviticus*, 163-164.

⁴⁰ LALLEMAN, *Levensbelang*, 85, 89; DOUGLAS, *Purity*, 71.

⁴¹ Cf. LALLEMAN, *Levensbelang*, 85.

2. Exegese van Marcus 7,1-23 en Matteüs 15,1-20

‘Zo verklaarde hij alle spijsen rein’. Deze woorden uit Marcus 7,19 lijken een duidelijke boodschap uit te zenden: Jezus heeft alle spijsen rein verklaard, voor Joden en niet-Joden en zo de spijswetten afgeschaft. Maar de woorden kunnen ook als commentaar van Marcus gezien worden, gericht tot zijn heidense lezers. Ook zouden ze alleen betrekking kunnen hebben op de reinheidswetten en niet op de spijswetten. In dit hoofdstuk wil ik daarom nagaan of Marcus 7,19 betekent dat Jezus de spijswetten heeft afgeschaft of dat zijn boodschap hier een andere is. Ik kijk daartoe naar de inhoud en boodschap van de hele perikoop, als ook naar de inhoud en boodschap van de paralleltekst in Matteüs 15. Omdat de triggerende woorden ‘zo verklaarde hij alle spijsen rein’ ontbreken in Matteüs 15 en omdat ik het aannemelijk vind dat het evangelie van Marcus ouder is dan dat van Matteüs, geef ik in mijn exegese prioriteit aan Marcus 7. De belangrijke verschillen met Matteüs 15 zullen echter zeker niet onbenoemd blijven.

Marcus 7,1-5 en Matteüs 15,1-2

Marcus begint in hoofdstuk 7 te vertellen dat de farizeeën en enkele schriftgeleerden uit Jeruzalem in Jezus’ buurt verkeerden. Het lijkt hier te gaan om locale farizeeën en Jeruzalemse schriftgeleerden, die vermoedelijk zelf ook farizeeën waren.⁴² Al eerder in het evangelie worden de farizeeën getoond als Jezus’ oppositie bij uitstek en nu er opnieuw een delegatie uit Jeruzalem aan te pas komt duidt dit erop dat de oppositie tegen Jezus groter wordt.⁴³ In de voorgaande verzen werd Jezus getoond als genezer van Israël. Het lijkt erop dat hij om die reden door deze delegatie van de Joodse autoriteiten bezocht en onderzocht wordt.⁴⁴

Marcus vertelt dat deze farizeeën en schriftgeleerden sommige leerlingen van Jezus brood zien eten met onreine handen en dan aan Jezus vragen: ‘Waarom houden uw leerlingen zich niet aan de tradities van onze voorouders (τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων) en eten ze hun brood met onreine handen?’. Marcus zelf legt uit dat ‘met onreine handen’ (κοινᾶς χερσίν) betekent ‘met ongewassen handen’ (ἀνίπτους (χερσίν)). Deze uitleg duidt erop dat Marcus voornamelijk schreef voor een niet-Joods publiek. Het woord κοινός

⁴² Cf. FRANCE, *Gospel*, 280. Matteüs vertelt dat er vanuit Jeruzalem farizeeën en schriftgeleerden naar Jezus kwamen. Hiervandaan zou geconcludeerd kunnen worden dat ook in Marcus de eerstgenoemde farizeeën uit Jeruzalem komen. Zo VAN BRUGGEN, *Marcus*, 153. Voor de tekstinterpretatie maakt het niet uit.

⁴³ Cf. Marc. 2,16.24; 3,6.22.

⁴⁴ LOADER, *Attitude*, 71.

betekent in klassiek Grieks namelijk 'gewoon', 'algemeen' en 'gemeenschappelijk'. Alleen in Joods-Griekse teksten heeft het ook de betekenis van 'ritueel onrein', waarschijnlijk vanuit de betekenis 'ordinair', 'profaan'.⁴⁵ Marcus' niet-Joodse lezers hadden zijn uitleg dat het over ongewassen handen ging dus zeker nodig.⁴⁶ Matteüs schreef voor een Joods publiek dat meteen begrepen zal hebben dat het bij onreine handen om ongewassen handen ging. Hij kon daarom volstaan met simpelweg spreken over het niet wassen van de handen voor het eten van brood.⁴⁷

Marcus legt in de verzen 3 en 4 bovendien nog uit dat alle Joden volgens de traditie van hun voorouders pas eten als ze hun handen gewassen hebben 'met de vuist',⁴⁸ dat ze als ze van de markt komen zich helemaal wassen voor ze gaan eten en dat er nog allerlei andere tradities zijn waaraan ze zich houden, zoals het schoonspoelen van bekers en kruiken en ketels. Marcus' opmerking dat niet alleen de farizeeën maar alle Joden zich aan deze regels houden geeft aan dat hij hier een algemeen beeld schetst. In de praktijk echter onderscheidden de farizeeën zich juist in het naleven van zulke wetten van het gewone volk.⁴⁹ Het is aannemelijk dat hierin nog verschil van mening en praktijk was binnen de groep van de farizeeën.⁵⁰

Zowel de uitleg van Marcus als de vraag van de farizeeën en schriftgeleerden (zowel bij Marcus als bij Matteüs) impliceren dat het niet ritueel reinigen van de handen ingaat tegen 'τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων', letterlijk 'de overlevering van de oudsten'. Hiermee wordt de Joodse mondelinge traditie bedoeld die God aan Mozes zou hebben gegeven op de berg Sinaï en vanaf toen is overgeleverd van generatie op generatie.⁵¹ In de geschreven wet, de Thora, wordt inderdaad alleen over het wassen van de handen

⁴⁵ Zo o.a. in 1 Mak. 1,47.62; Hnd. 10,14.28; 11,8; Op. 21,27 en Josephus, *Ant.* 11.8.7 §346.

⁴⁶ Cf. CRANFIELD, *Mark*, 232; FRANCE, *Gospel*, 281; BOOTH, *Purity*, 120-121. THIELMAN, *Law*, 4 ziet in de extra uitleg van Marcus een argument om te stellen dat de wet voor Marcus geen heet hangijzer is. Vandaar dat hij, wonderlijk genoeg, in zijn boek over de wet en het Nieuwe Testament Marcus compleet buiten beschouwing laat. Omdat Thielman Matteüs 15 wel bespreekt zal wel vaker naar zijn werk verwezen worden.

⁴⁷ Cf. LOADER, *Attitude*, 213.

⁴⁸ Het woord πυγμῇ betekent letterlijk 'met de vuist'. De meeste commentatoren weten hier niet zo veel raad mee. BOYARIN, *Gospels*, 116-117, n.12 wijst echter op de open vuist die Joden bij het wassen van de handen maken om daar met de andere hand water overheen te gieten. Op die manier kan in één keer de hele hand met zo min mogelijk van het kostbare water gewassen worden. Dit lijkt mij een plausibele verklaring. Dat Marcus hier weet van heeft hoeft mijns inziens echter niet te duiden op een Joodse afkomst van Marcus, zoals Boyarin concludeert. Marcus kan de praktijk van het handenwassen ook gewoon vaak gezien of goed bestudeerd hebben.

⁴⁹ FRANCE, *Gospel*, 281. Cf. TOMSON, *Hemel*, 77.

⁵⁰ TOMSON, *Hemel*, 77; Cf. BOOTH, *Purity*, 189-203. Contra VAN BRUGGEN, *Marcus*, 155 die van mening is dat het hier niet om een specialiteit van de farizeeën gaat, maar om iets dat iedere rechtgeaarde Jood zal doen.

⁵¹ Cf. BOYARIN, *Gospels*, 104. Uiteindelijk is deze mondelinge traditie rond 200 n.Chr. gecodificeerd in de Mishna.

gesproken in Exodus 30,17-21 waar het gaat om de priesters die zich voorbereiden op een bezoek aan de Tabernakel.⁵² Het rituele wassen van de handen heeft hier echter de voorbereiding als doel en niet reinheid.⁵³ Op plaatsen in het Oude Testament waar wel gesproken wordt over het wassen vanwege onreinheid gaat het steeds om het hele lichaam dat gewassen moet worden en niet alleen om de handen.⁵⁴ Bovendien maakt volgens de Thora het eten van voedsel een lichaam niet onrein. In de Thora wordt dus niet gesproken over onreine handen op zichzelf.

Sommige farizeeën zijn er echter wel van overtuigd dat handen los van het lichaam onrein kunnen worden en via vloeibare substanties de potten en pannen en uiteindelijk ook het voedsel zelf onrein kunnen maken. Vervolgens wordt wie dat besmette voedsel eet ook onrein is hun gedachte. Door het wassen van de handen wordt die onreinheid voorkomen.⁵⁵ De (farizeze) overtuiging dat Joden hun handen dienen te wassen voor een maaltijd moet daarom gezien worden als een uitbreiding van de oudtestamentische reinheidswetten, wat inderdaad een zaak is van traditie.⁵⁶

Marcus 7,6-13 en Matteüs 15,3-9

In zijn antwoord gaat Jezus dan ook in op deze traditie, die Hij neerzet als traditie van mensen (τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων) en tegenover de geboden van God (τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ) stelt. In Matteüs is de tegenstelling nog duidelijker die tussen hun eigen traditie (τὴν παράδοσιν ὑμῶν) en Gods geboden. Jezus citeert hiertoe Jesaja 29,13, waarmee Hij aangeeft dat de woorden en het onderwijs die uit de monden en lippen van deze farizeeën komen tegenstrijdig zijn met de praktijk die uit hun hart komt.⁵⁷ Huichelaars zijn ze.⁵⁸

Jezus laat vervolgens concreet zien hoe de farizeeën hun traditie boven het woord van God stellen. Hij houdt hen voor dat ze de geboden uit Exodus 20,12 en 21,17 over het eren van ouders overtreden, wanneer ze zeggen dat alles wat van hen is voor hun ouders 'korban' is. Korban is een transliteratie van het Hebreeuwse קָרְבַּן dat, zoals Marcus al schrijft, offergave betekent en dus slaat op dat wat iemand als geschenk aan God wijdt.⁵⁹ Dat wat

⁵² Cf. Ex. 40,30-32.

⁵³ FURSTENBERG, 'Defilement', 191.

⁵⁴ Zie Lev. 15. Cf. FURSTENBERG, 'Defilement', 190.

⁵⁵ FURSTENBERG, 'Defilement', 196-197; TOMSON, *Hemel*, 134. Cf. BOYARIN, *Gospels*, 115.

⁵⁶ Cf. BOYARIN, *Gospels*, 118; TOMSON, *Hemel*, 133.

⁵⁷ STEIN, *Mark*, 342. Cf. FRANCE, *Gospel*, 284-285. Bij Matteüs vormt het citaat uit Jesaja het einde van Jezus' antwoord, maar inhoudelijk verschillen de evangeliën hier weinig van elkaar.

⁵⁸ Marc. 7,6 en Mat. 15,7.

⁵⁹ Matteüs heeft het überhaupt niet over 'korban', maar gebruikt meteen het woord offergave (δῶρον).

aan God geofferd wordt als offergave wordt heilig en is daarmee niet langer beschikbaar voor gewoon gebruik. In de praktijk werd niet altijd het voorwerp dat 'korban' verklaard was ook echt geofferd, maar het werd vooral onttrokken aan het gewone gebruik. Soms werd de formule gebruikt om te voorkomen dat iemand anders ergens gebruik van kon maken.⁶⁰ Het doen van een gelofte kon zo een manier worden om aan de materiële ondersteuning van veeleisende ouders te ontkomen.⁶¹

Met hun leer dat mensen tegen hun ouders mogen zeggen 'alles wat van mij is en voor u van nut had kunnen zijn is *korban*' staan de farizeeën volgens Jezus mensen niet toe nog iets voor hun vader of moeder te doen. Jezus doelt erop dat de farizeeën er star aan vasthouden dat een eed of gelofte niet gebroken kan worden, ongeacht de gepastheid van de gelofte.⁶² Het houden van de eed staat voor hen boven het eerbiedigen van de ouders.⁶³ Ze ontkrachten zo het woord van God door de tradities die ze doorgeven. En ze doen nog veel meer van dit soort dingen volgens Jezus.

Door te laten zien dat de traditie van hun voorouders ertoe kan leiden dat men de wet zelf veronachtzaamt, heeft Jezus getoond dat die traditie niet zonder meer in alle omstandigheden als verplichtend moet worden beschouwd.⁶⁴ Tegelijk houdt Jezus duidelijk het vijfde gebod overeind als norm voor de Joden en toont hij zich daarmee volledig een aanhanger van de geschreven Thora.⁶⁵ Hij maakt dus duidelijk onderscheid tussen de oudtestamentische wet als het gezaghebbende woord van God en menselijke tradities, die minder of geen gezag hebben.⁶⁶

Marcus 7,14-15 en Matteüs 15,10-14

Tot nu toe was Jezus in gesprek met de farizeeën en schriftgeleerden, waarbij de leerlingen zeer waarschijnlijk ook aanwezig waren. Maar nu roept Jezus de menigte weer bij zich: de grote groep mensen die het hele evangelie door als ontvangers van Jezus' publieke onderwijs gelden.⁶⁷ Dat de farizeeën en schriftgeleerden niet meer genoemd worden doet

⁶⁰ CRANFIELD, *Mark*, 237.

⁶¹ TOMSON, *Hemel*, 133. De gelofte die Marcus aanhaalt klopt ook letterlijk met formuleringen die in de Mishna geciteerd worden (m.Nedarim 8,7; 1,2).

⁶² FRANCE, *Gospel*, 286.

⁶³ Cf. Mat. 15,5-6.

⁶⁴ CRANFIELD, *Mark*, 238.

⁶⁵ MOO, 'Authority', 13; RESCIO, 'Unclean', 64.

⁶⁶ SCHREINER, *Theology*, 621. Cf. BOYARIN, *Gospels*, 120: 'For Jesus (Mark) the 'tradition of the elders' is a *human* creation, as opposed to the written Torah, which is divine.'

⁶⁷ Bijv. in Marc. 2,13; 4,1 en 6,34.

vermoeden dat Jezus nu fundamentele dingen gaat zeggen over reinheid.⁶⁸ Zijn woorden ‘Luister allemaal naar mij en kom tot inzicht’ bevestigen het bijzondere belang van wat gaat volgen, zeker wanneer hier een echo van het Shema in gehoord kan worden.⁶⁹ Het ‘kom tot inzicht’ benadrukt het thema van het gebrek aan inzicht bij de discipelen, dat in de omringende hoofdstukken ook naar voren komt.⁷⁰ Door de menigte nadrukkelijk op te roepen naar Hem te luisteren roept Jezus hen ook weg bij het onderwijs van deze groep farizeeën, dat niet tot inzicht leidt.⁷¹

In het evangelie van Matteüs wordt nog duidelijker dat het onderwijs van de farizeeën niet tot inzicht leidt. In Matteüs 15,13-14 zegt Jezus: ‘Elke plant die niet door mijn hemelse Vader is geplant, zal met wortel en al worden uitgerukt. Laat ze toch, die blinde blindengeleiders! Als de ene blinde de andere leidt, vallen ze samen in een kuil.’ Jezus noemt de farizeeën hier dus blinde blindengeleiders. Je zou wel een dwaas zijn als je je door zulke mensen liet leiden. Inzicht krijg je pas als je naar Jezus luistert.

Sommige handschriften van Marcus hebben een extra vers, vers 16, waarin eveneens de oproep tot luisteren klinkt: ‘Wie oren heeft om te horen, moet goed luisteren.’ Deze zin past op zich goed in de context, maar omdat het vers ontbreekt in belangrijke Alexandrijnse getuigen moet het als een latere toevoeging beschouwd worden.⁷² Vermoedelijk heeft Marcus 4,9, waar dezelfde woorden klinken in eenzelfde context, hierbij model gestaan.⁷³

De belangrijke en fundamentele uitspraak die Jezus dan in vers 15 doet is: ‘Niets dat van buitenaf in de mens komt kan hem onrein maken, het zijn de dingen die uit de mens naar buiten komen die hem onrein maken’. Jezus gebruikt hier een antithetisch parallelisme dat kenmerkend is voor zijn bondige uitspraken. De zinsconstructie οὐ... ἀλλὰ komt in Marcus bijvoorbeeld ook voor in 2,17.22; 10,43 en 12,25.⁷⁴

Antithetische parallelismen zijn niet alleen kenmerkend voor Jezus’ uitspraken, maar

⁶⁸ FRANCE, *Gospel*, 288 en RESCIO, ‘Unclean’, 65 menen dat de tekst ook suggereert dat Jezus’ fundamentele woorden over reinheid de vraag naar de regels over het handen wassen zullen overstijgen. Hier kan tegenin worden gebracht dat het logischer is om ervan uit te gaan dat Jezus bij het onderwerp blijft.

⁶⁹ Zo STEIN, *Mark*, 343.

⁷⁰ STEIN, *Mark*, 343. Marc. 6,52: ‘Ze waren niet tot inzicht gekomen door wat er met de broden was gebeurd, omdat ze hardleers waren.’ Marc. 8,17: ‘Toen hij dit merkte, zei hij: ‘Waarom praten jullie erover dat je geen brood hebt? Begrijpen jullie het dan nog niet, en ontbreekt het jullie aan inzicht?’

⁷¹ VAN BRUGGEN, *Marcus*, 162.

⁷² METZGER, *Commentary*, 94-95. Cf. FRANCE, *Gospel*, 276.

⁷³ STEIN, *Mark*, 348.

⁷⁴ FRANCE, *Gospel*, 289. Zie voor een overzicht van het antithetisch parallelisme bij de Synoptici JEREMIAS, *Theologie*, 24-30.

zijn ook karakteristiek voor Hebreeuwse poëzie en spreuken in het algemeen.⁷⁵ Er zijn verschillende Hebreeuwse voorbeelden te noemen, waarbij de gemaakte tegenstelling niet absoluut, maar relatief opgevat moet worden. Het duidelijkste exemplen is misschien wel Hosea 6,6: 'Want liefde wil ik, geen offers; met God vertrouwd zijn is meer waard dan enig offer.'⁷⁶ Het is duidelijk dat dit vers niet betekent dat God geen offers wil, maar dat liefde voor offers gaat. Het ligt voor de hand om ook Marcus 7,15 als zo'n relatief op te vatten tegenstelling te zien. Jezus' woorden moeten dan zo begrepen worden dat veel meer dan wat van buitenaf in de mens komt dat wat van binnenuit komt hem onrein maakt.⁷⁷

Jezus gaat met de woorden dat niets dat van buitenaf komt de mens onrein kan maken in tegen de overtuiging van de farizeeën dat besmet voedsel iemand onrein kan maken. Door daartegenover te zetten dat het de dingen zijn die uit de mens naar buiten komen die hem onrein maken houdt Jezus vast aan de Thora, waarin het juist vloeiingen zijn die uit het lichaam naar buiten komen die een mens onrein maken.⁷⁸ Maar Jezus' uitspraak gaat gezien het vervolg ook nog dieper dan dat.

Bij Matteüs wijzen Jezus' woorden ook al in een andere richting dan dat het hier alleen zou gaan om vloeiingen die uit het lichaam naar buiten komen die een mens onrein maken. In Matteüs 15,11 staat: 'Niet wat de mond in gaat maakt een mens onrein, maar wat de mond uit komt, dat maakt een mens onrein.' Jezus' punt is dat door zo sterk de nadruk te leggen op reinheid van de handen en potten en kruiken de farizeeën voorbij gaan aan wat veel belangrijker is: reinheid van het hart. Dit punt wordt helemaal duidelijk uit Marcus 7,20-23.

Eerst is nog te wijzen op het apocriefe Evangelie van Thomas.⁷⁹ Dit werk is in het Koptisch overgeleverd en bestaat uit 114 losse uitspraken van Jezus die veel overeenkomsten vertonen met Jezus' woorden in de nieuwtestamentische evangeliën. Over

⁷⁵ DUNN, 'Purity', 42.

⁷⁶ SANDERS, *Law*, 38 laat Hos. 6,6 liggen, maar noemt Ex. 16,2-8; Arist. 234 en Marc. 9,37.

⁷⁷ O.a. BOOTH, *Purity*, 214, 217; SANDERS, *Law*, 38; RESCIO, 'Unclean', 67-68, 73. DUNN, 'Purity', 51 is van mening dat Marcus 7,15 op zichzelf radicaal is, maar hij komt tot de conclusie dat er een vroegere, minder radicale uitspraak aan ten grondslag ligt, waarvan de finale vorm een radicale interpretatie belichaamt. Dit is naar mijn mening te speculatief. STEIN, *Mark*, 344 geeft een soort tussenvariant. Hij meent dat het voor de hand ligt dat Jezus' eerste publiek zijn woorden als relatief heeft beschouwd, maar dat ze op zichzelf niet relatief bedoeld zijn. LOADER, *Attitude*, 76 lijkt geen stelling te willen nemen. Hij meent dat het statement uitdrukking gaf aan een inclusieve tegenstelling, waarbij het gaat om het stellen van prioriteiten. Maar hij meent ook dat Marcus Jezus' uitspraak als een exclusieve tegenstelling opvat.

⁷⁸ Denk aan bloed, zaadlozingen en vloeiingen na een bevalling. Zie Lev. 12 en 15. Cf. BOYARIN, *Gospels*, 114, 117.

⁷⁹ Zie voor informatie over dit werk en de Nederlandse vertaling die ik heb gebruikt: <http://www.thomasevangelie.info/start/> [geraadpleegd op 23 augustus 2017].

de vraag of het Evangelie van Thomas op basis van die evangeliën is geschreven of dat het zelfstandig materiaal bevat zijn de meningen verdeeld.

Voor ons is van belang wat er in het 14^e logion staat: ‘Want wat je mond binnengaat zal je niet onrein maken, maar wat je mond verlaat - dat zal je onrein maken.’ Opvallend is vooral de context van het gezegde in het Evangelie van Thomas. Het volgt op de woorden: ‘Als je naar een of ander land gaat en daar rondtrekt door die streken, en je wordt ergens ontvangen, eet dan wat men je voor zal zetten, en verzorg de zieken onder hen.’ Deze context van het logion in het Evangelie van Thomas lijkt erop te wijzen dat ‘wat je mond binnengaat’ slaat op eten en dat dat eten niet onrein maakt. Er valt wat voor te zeggen dat deze formulering in het Evangelie van Thomas een argument is voor de opvatting dat het er ook bij Matteüs om gaat dat geen enkel voedsel onrein maakt, en dat Jezus dus de spijswetten heeft afgeschaft.⁸⁰

Marcus 7,17-19 en Matteüs 15,15-17

Wanneer Jezus de menigte verlaten heeft en een huis is binnengegaan vragen zijn leerlingen Hem om uitleg over de uitspraak die Jezus net gedaan heeft. Opvallend is dat Marcus hier het woord παραβολή gebruikt om Jezus’ woorden mee te omschrijven. Dit wordt in Nederlandse Bijbelvertalingen meestal met ‘gelijkenis’ vertaald en is het equivalent van het Hebreeuwse חֲשֵׁנָה. Het heeft een grote range aan betekenissen, waaronder bondige volkswijsheid, gezegde, orakel, raadsel, vergelijking, spreuk, allegorie, fabel en spotlied, en kan misschien nog het beste omschreven worden als een didactische en raadselachtige spreuk.⁸¹ Het gaat hier zoals Marcus al schreef in 4,33-34: ‘Met zulke en andere gelijkenissen verkondigde hij hun Gods boodschap, voor zover ze die konden begrijpen; hij sprak alleen in gelijkenissen tegen hen, maar wanneer hij alleen was met zijn leerlingen, verklaarde hij hun alles.’

Een παραβολή vraagt dus om inzicht.⁸² Maar in Jezus’ reactie aan zijn leerlingen blijkt opnieuw dat het hen daaraan ontbreekt. Bij Matteüs is duidelijk dat Jezus van zijn leerlingen toch verwacht had dat ze meer begrip zouden hebben: ‘Begrijpen ook jullie het dan nog steeds niet?’ (vers 16). In tegenstelling tot de waarschijnlijk eveneens onwetende menigte

⁸⁰ Dat de formulering van Thomas sterker op die van Matteüs lijkt dan van Marcus is geen argument voor de opvatting dat de minder radicale formulering ouder is, zoals DUNN, ‘Purity’, 44 schrijft.

⁸¹ CRANFIELD, *Mark*, 148; STETTLER, ‘Purity’, 471. Cf. FRANCE, *Gospel*, 183.

⁸² FRANCE, *Gospel*, 183.

krijgen de leerlingen echter het voorrecht om extra uitleg te ontvangen.⁸³ Jezus' uitleg is dan dat niets dat van buitenaf in de mens komt hem onrein kan maken, omdat het niet in zijn hart, maar in zijn maag komt en in de beerput weer verdwijnt. Jezus maakt zo heel visueel dat een mens niet onrein wordt door verontreinigd voedsel te eten.

Marcus trekt dan aan het einde van vers 19 de conclusie 'Zo verklaarde hij alle spijzen rein'. Sommigen menen echter dat dit versslot wat anders zegt, door de lezing van de manuscripten over te nemen die καθαρίζον in plaats van καθαρίζων hebben. Dan zou het participium niet op Jezus terugslaan, het onderwerp van λέγει in vers 18, maar op πᾶν τὸ ἔξωθεν εἰσπορευόμενον: alles wat van buitenaf in de mens komt.⁸⁴ De betekenis zou dan zijn dat alles wat van buitenaf in de mens komt al het voedsel rein maakt, omdat wat niet rein is in de beerput verdwijnt. Wat in de mens blijft is rein.⁸⁵ Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat Jezus zijn woorden op deze manier bedoeld heeft. De oudste en overweldigende meerderheid van de handschriften, waaronder de Sinaïticus (κ), Vaticanus (B) en Alexandrinus (A), hebben bovendien καθαρίζων. Ik ga daarom mee met de meerderheid van de uitleggers die de vorm καθαρίζον als latere verandering beschouwen, die als doel had het geslacht van het participium te harmoniseren met het onderwerp van de vorige zin.⁸⁶

Marcus' conclusie in vers 19c 'Zo verklaarde hij alle spijzen rein' heeft dus Jezus als onderwerp. Vaak wordt deze zin uitgelegd als afschaffing van de spijswetten door Jezus. Hij zou dan betoogd hebben dat er geen enkel voedsel is dat iemand onrein kan maken, omdat het spijskanaal geen contact heeft met het hart, het morele en essentiële deel van een persoon.⁸⁷ Ik sluit niet uit dat dit de juiste betekenis van de tekst is. Jezus kan hier de spijswetten hebben afgeschaft. Voor deze uitleg wordt ook gewezen op het absolute karakter van vers 15 tot 20.⁸⁸ We hebben echter gezien dat de antithetische constructie die gebruikt wordt ook een relatieve opvatting rechtvaardigt.

Anderen nemen inderdaad aan dat vers 15 relatief bedoeld is, maar beschouwen vers

⁸³ STEIN, *Mark*, 345; FRANCE, *Gospel*, 291.

⁸⁴ TOMSON, *Hemel*, 230 ziet als onderwerp bij καθαρίζον 'het natuurlijke verteringsproces'. Omdat dit niet in de zin staat betreft het hier een aan te vullen onderwerp, wat onwaarschijnlijk en ingewikkeld is. RESCIO, 'Unclean', 65 meent dat het onzijdige onderwerp ἀφεδρῶνα (beerput) kan zijn, een opmerking die niet alleen inhoudelijk nergens op slaat, maar ook gezien het lidwoord τὸν dat laat zien dat ἀφεδρῶνα mannelijk is, totale onzin is.

⁸⁵ Deze mogelijkheid wordt genoemd door KARAVIDOPOULOS, 'ΚΑΘΑΡΙΖΩΝ', 85.

⁸⁶ KARAVIDOPOULOS, 'ΚΑΘΑΡΙΖΩΝ', 80. Cf. METZGER, *Commentary*, 95.

⁸⁷ STEIN, *Mark*, 345; FRANCE, *Gospel*, 291; STETTLER, 'Purity', 477. Cf. LÖHR, 'Speisenfrage', 33.

⁸⁸ THEISSEN, 'Reinheitslogion', 76-77. Cf. STETTLER, 'Purity', 471.

19c dan als interpretatie van Marcus, met het oog op de missie onder de heidenen. Booth schrijft bijvoorbeeld dat Marcus benadrukt dat al het voedsel rein is, inclusief het verboden voedsel uit Leviticus 11, en dat hij daarbij de gelovigen uit de heidenen op het oog heeft.⁸⁹ Ook Dunn is van mening dat vers 19c is bedoeld om de heidense gelovigen ervan te verzekeren dat de Joodse spijswetten voor hen niet verplicht zijn.⁹⁰ Toch lijkt het me vreemd als Marcus Jezus' woorden anders zou interpreteren dan Hijzelf bedoeld had.

Het lijkt me daarom nog het beste om ervan uit te gaan dat Jezus, en met hem Marcus, het in Marcus 7 helemaal niet over de spijswetten had, maar puur en alleen over de reinheidswetten. De context van de uitspraak is immers een dispuut over reinheid en onreinheid van voedsel (reinheidswetten), niet over toegestaan en verboden voedsel (spijswetten). Dit onderscheid wordt door veel uitleggers vergeten, mede omdat in tegenstelling tot in het Hebreeuws in de meeste talen dezelfde woorden 'rein en onrein' gebruikt worden bij beide categorieën.⁹¹ Of er wordt eenvoudigweg gezegd dat Jezus van het *hoe* van het eten naar het *wat* van het eten gaat, zonder dat goed te onderbouwen.⁹² Zo gezien heeft de uitspraak dat Jezus alle spijzen rein verklaarde dus zeer waarschijnlijk geen betrekking op de spijswetten. Hij bedoelde alleen te zeggen dat er geen voedsel is dat doordat het onrein zou zijn geworden, bijvoorbeeld via onreine handen, de eter ervan onrein maakt.

Op deze manier kan ook verklaard worden waarom er na Jezus' optreden onder de eerste christenen zoveel onduidelijkheid was over de spijswetten, blijkens Handelingen 10 en 15 en Romeinen 14. Want als Jezus duidelijk gezegd zou hebben dat elk voedsel toegestaan was, zou Petrus bijvoorbeeld toch niet geweigerd hebben om voedsel te eten dat volgens de wet niet gegeten mocht worden.⁹³ Kennelijk had Jezus dat niet duidelijk gemaakt. Aan de andere kant zou je ook kunnen zeggen dat een absolute uitspraak van Jezus over de spijswetten samen kan gaan met verwarring over de spijswetten onder christenen in de eerste eeuw. Waar de indicatief bekend is, kan immers nog verschil van inzicht zijn over wat

⁸⁹ BOOTH, *Purity*, 221.

⁹⁰ DUNN, 'Purity', 45. Volgens hem zijn de meeste commentatoren het hier wel over eens.

⁹¹ BOYARIN, *Gospels*, 113-115.

⁹² Zo STEIN, *Mark*, 344. Voor deze opvatting zou wel kunnen pleiten dat de overgang in vers 17 de verwachting schept dat er fundamentele dingen gaan volgen. Zie blz. 18.

⁹³ Zo bijv. DUNN, 'Purity', 39 en RUDOLPH, 'Food', 299-300. Ook BOOTH, *Purity*, 219 ziet een verband tussen de discussies in de vroege kerk over de spijswetten en het relatieve van Jezus' woorden.

daar concreet uit volgt – de imperatief.⁹⁴ Dit scenario lijkt me echter niet het meest plausibel.

Voorstanders van de opvatting dat Jezus de spijswetten nietig verklaart wijzen ook op Matteüs 15,12 waar Matteüs verhaalt hoe de leerlingen bij Jezus komen en vertellen dat de farizeeën Jezus' uitspraak gehoord hebben en stuitend vinden (ἐσκανδαλίσθησαν). Dat de farizeeën aanstoot nemen aan Jezus' uitspraak laat zien dat Jezus' woorden radicaal waren en ingingen tegen het traditionele Joodse gedachtegoed. Dit zou inderdaad kunnen duiden op een radicale afschaffing van de spijswetten.⁹⁵ Aan de andere kant is ook het niet wassen van de handen voor de maaltijd voor veel Joden al provocerend, vanwege het grote verschil in denken over (on)reinheid. Het vernieuwende van Jezus' woorden hoeft ook niet per se gelegen te hebben in het absoluut stellen dat niets van buiten een mens hem onrein kan maken, zoals Van Bruggen meent.⁹⁶ De farizeeën waren het inderdaad in principe met Jezus eens dat het de dingen zijn die uit de mens naar buiten komen die hem onrein maken. Maar het choquerende is nu juist dat Jezus hen verwijt dat ze zich om die belangrijkste onreinheid niet bekommeren, zoals de volgende verzen laten zien.⁹⁷

Marcus 7,20-23 en Matteüs 15,18-20

Nu duidelijk is dat voedsel dat onrein zou zijn geworden een mens niet kan verontreinigen maakt Jezus zijn uitleg compleet door in te gaan op wat de mens wel kan verontreinigen. Juist de dingen die uit het hart komen maken iemand onrein. Want uit het hart van de mensen komen slechte gedachten (οἱ διαλογισμοὶ οἱ κακοὶ).⁹⁸ Deze slechte gedachten komen naar buiten in: 'ontucht, diefstal, moord, overspel, hebzucht, kwaadaardigheid, bedrog, losbandigheid, afgunst, laster, hoogmoed en dwaasheid.'

Een lijst van zonden als deze komen we in het Nieuwe Testament vaker tegen en wordt wel een zondencatalogus genoemd.⁹⁹ In elke context krijgt zo'n zondencatalogus weer eigen termen en een eigen volgorde. Doordat de lijst die Marcus geeft maar liefst uit twaalf

⁹⁴ THEISSEN, 'Reinheitslogion', 84. Daarbij zou je je nog af kunnen vragen of de vooronderstelling wel klopt dat men zich in het vroege christendom aan Jezus' woorden wilde houden, zo LÖHR, 'Speisenfrage', 34.

⁹⁵ Zo STETTLER, 'Purity', 476. Hij wijst op de stelling van RUDOLPH, 'Food', 300, n. 46 die in het licht van Mat. 15,12 heel wonderlijk is: 'If Jesus had taught contrary to Israel's dietary laws, it would have provoked a sustained response by his opponents. The absence of any response noted in the New Testament is consistent with the implications of Acts 10, that Jesus never gave such a teaching'. Zie ook VAN BRUGGEN, *Marcus*, 165.

⁹⁶ VAN BRUGGEN, *Marcus*, 163.

⁹⁷ Cf. BOYARIN, *Gospels*, 124.

⁹⁸ Matteüs schrijft 'διαλογισμοὶ πονηροί', wat meer de betekenis van 'boosaardige gedachten' heeft.

⁹⁹ Zie o.a. Rom. 1,29-31; 1 Kor. 6,9-10; Gal. 5,19-21; Kol. 3,5-8; 2 Tim. 3,2-5.

begrippen bestaat, is het effect ervan vooral gelegen in de opeenstapeling en het punt dat er zoveel slechte dingen zijn, en niet zozeer in elke ondeugd op zichzelf.¹⁰⁰ Dat de eerste zes begrippen in het meervoud staan en de volgende zes in het enkelvoud lijkt vooral een zaak van retorica en stijl te zijn en lijkt geen inhoudelijk betekenisverschil aan te duiden.¹⁰¹ Opvallend is dat met de begrippen diefstal, moord, overspel en ontucht, en hebzucht het achtste, zesde, zevende en tiende van de Tien Geboden worden omvat. Het kan zijn dat Marcus hierbij de volgorde van de Tien Geboden hanteerde zoals die in de Septuaginta gevonden wordt.¹⁰² Een echt duidelijke structuur van de ondeugden lijkt er echter niet te zijn.¹⁰³

Matteüs werkt de boze gedachten die uit het hart komen uit in 'moord, overspel, ontucht, diefstal, valse getuigenissen en laster' (vers 19). Zijn zondencatalogus is daarmee de helft korter dan die van Marcus. Een verschil is ook dat alle begrippen bij Matteüs in het meervoud staan. Voorts weerspiegelen de door Matteüs genoemde zonden het zesde tot en met negende gebod van de Tien Geboden, en wel in de volgorde van de Hebreeuwse tekst van Exodus 20. Het zou kunnen dat Matteüs bewust de lijst van Marcus ingekort en herordend heeft naar de Hebreeuwse volgorde. Hoe dan ook wordt zowel bij Marcus als bij Matteüs duidelijk dat Jezus in zijn uitspraak over de slechte dingen die uit het hart komen de Tien Geboden overeenind houdt.¹⁰⁴

Marcus 7,23 herhaalt nog eens het punt dat zojuist gemaakt was: 'al deze slechte dingen komen van binnenuit, en die maken de mens onrein.' Met deze woorden wordt geconcludeerd dat de genoemde slechte dingen die iemand onrein maken niet van buitenaf komen, dus niet van voedsel of ongewassen handen, maar uit iemands onreine natuur.¹⁰⁵ In dit gedeelte maakt Jezus dus duidelijk dat onreinheid vooral opgevat moet worden in morele

¹⁰⁰ FRANCE, *Gospel*, 292.

¹⁰¹ FRANCE, *Gospel*, 292-293. Contra CRANFIELD, *Mark*, 241 die meent dat de woorden in het meervoud slechte daden betreffen en de woorden in het enkelvoud slaan op morele gebreken. Maar dit onderscheid is niet steekhoudend. 'Bedrog' en 'laster' kunnen bijvoorbeeld prima slaan op slechte daden.

¹⁰² Zo STEIN, *Mark*, 346.

¹⁰³ STEIN, *Mark*, 346.

¹⁰⁴ STETTLER, 'Purity', 478. THIELMAN, *Law*, 67-68 beweert zelfs dat de zonden die Matteüs hier noemt alle geboden omvatten, op het vierde gebod over de Sabbat na. Volgens hem is dit consistent met Jezus' herdefiniëring van het Bijbelse begrip van de sabbatsrust. Jezus had al laten zien dat dit gebod niet langer op de traditionele manier van kracht was. Contra LOADER, *Attitude*, 77 die het waarschijnlijk acht dat de overeenkomsten tussen Marcus' lijst en de Decaloog van ondergeschikt belang zijn, zonder dat hij aangeeft waarom hij deze mening is toegedaan.

¹⁰⁵ Zo STEIN, *Mark*, 346. Matteüs zegt het in vers 20 expliciet: 'Dat maakt een mens onrein, niet het eten met ongewassen handen'.

termen, en niet zozeer gezocht moet worden in rituelen of cultus.¹⁰⁶ Door de slechte overleggingen van het hart blijft het hart van de mens ver van God (vers 6) en dat maakt de mens onrein.

We hebben gezien dat Jezus de farizeeën erom veroordeelt dat ze de wet van God ontkrachten en dat Hij zelf de Tien Geboden als norm voor het leven overeind houdt. Het zou dan ook niet logisch zijn dat diezelfde Jezus in hetzelfde Bijbelgedeelte de spijswetten, die toch een belangrijk deel vormen van de oudtestamentische wet, buiten werking stelt. Jezus' omgang met de wet in Marcus 7 en Matteüs 15 pleit er dus voor dat Jezus niet alle spijzen als toegestaan heeft bestempeld.¹⁰⁷ Dat betekent echter niet dat op basis hiervan het tegenovergestelde geconcludeerd kan worden, namelijk dat Jezus de spijswetten *bevestigt*. Dit zal blijken uit de volgende gang door de evangeliën, waarna voorzichtig conclusies getrokken zullen worden over Jezus' omgang met de wet.

Jezus en de wet

Opvallend is dat uit het totaal van de evangeliën het beeld naar voren komt dat Jezus over het algemeen handelt in overeenstemming met en respect voor de wet. Zo woont Jezus de grote feesten in Jeruzalem bij, betaalt hij de tempelbelasting (Mat. 17,24-27), draagt hij (zeer waarschijnlijk) de voorgeschreven kwasten aan zijn bovenkleed (Mat. 9,20) en geeft hij de melaatse die hij heeft genezen de opdracht om zich aan de priester te laten zien en het reinigingsoffer te brengen (Marc. 1,44).¹⁰⁸ Vaak geeft Jezus er blijk van de wet zelfs radicaal te interpreteren.¹⁰⁹

Uit Jezus' verdere onderwijs en leven blijkt bovendien dat Jezus innerlijke reinheid van het hart stelde boven uiterlijke ceremoniële reinheid. We zien Jezus eten met mensen die als onrein werden beschouwd.¹¹⁰ Hij raakt onreine mensen aan om hen te genezen (Marc. 1,41) en Hij schroomt zelfs niet om een overledene (of de lijkbaar waarop hij ligt) aan te raken om hem uit de dood op te wekken (Marc. 5,41; Luc. 7,14). Klaarblijkelijk is voor Jezus zijn missie van de verkondiging en inauguratie van het koninkrijk van God belangrijker

¹⁰⁶ Cf. FRANCE, *Gospel*, 292; LOADER, *Attitude*, 79.

¹⁰⁷ Zo bijv. TOMSON, *Hemel*, 230 en RUDOLPH, 'Food', 295, 298. Cf. BOCKMUEHL, *Law*, 10.

¹⁰⁸ MOO, 'Authority', 5 stelt zelfs dat niet kan worden aangetoond dat Jezus persoonlijk ook maar één van de geboden van de geschreven wet overtreden heeft.

¹⁰⁹ RESCIO, 'Unclean', 68.

¹¹⁰ Bijv. in Marc. 2,14-17; Luc. 15,1-2; 19,2-7.

dan het onderhouden van de reinheidswetten.¹¹¹

Duidelijk is dat met Jezus' komst en het aanbreken van het koninkrijk van God er een nieuwe tijd begint, een nieuwe fase van de heilsgeschiedenis. In de 'oude tijd' had de wet het hoogste gezag en Jezus' onderhouden van die wet onderstreept dit.¹¹² Maar uit Jezus' woorden en daden blijkt dat Hij zelf boven die wet uitgaat. Jezus ziet zichzelf als het doel van de wet, als degene van wie zowel de Wet als de Profeten getuigen en in wie zij hun vervulling vinden.¹¹³ Ik citeer Matteüs 5,17: 'Denk niet dat ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen. Ik ben niet gekomen om ze af te schaffen, maar om ze tot vervulling te brengen.' In het hierop volgende gedeelte zegt Jezus steeds 'Jullie hebben gehoord dat gezegd werd: ..., en ik zeg jullie....'. De vervulling blijkt erin te liggen dat Jezus zelf gezaghebbend en onafhankelijk onderwijs geeft.¹¹⁴ Zijn onderwijs vervangt de wet van Mozes.¹¹⁵ Hij staat naast én boven de Thora. De oudtestamentische wetten moeten nu geïnterpreteerd worden in het licht van Jezus' komst.¹¹⁶

Die ultieme autoriteit van Jezus wordt heel duidelijk in Marcus 2,1-3,6.¹¹⁷ Jezus zegt hier en laat ook zien dat Hij de Mensenzoon is die volmacht heeft om op aarde zonden te vergeven (2,10) en die heer en meester is over de Sabbat (2,28). In de paralleltekst in Matteüs 12,6 zegt Jezus bovendien meer dan de tempel te zijn.

Wanneer we deze gegevens uit de evangeliën op Marcus 7 betrekken blijkt ook hier Jezus boven de wet uit te gaan.¹¹⁸ De schokkende boodschap die Jezus brengt is niet alleen dat al het voedsel rein is, ongeacht of de eter zijn handen gewassen heeft, maar ook dat alle mensen, farizeeën en andere Joden inclusief, onrein zijn, vanwege hun onreine hart. Dat betekent ook dat er geen reiniging van de handen nodig is, maar reiniging van het hart. Een reiniging die Jezus komt brengen.¹¹⁹ De harten van allen die in Jezus geloven worden nieuw gemaakt, omdat God hun zonden vergeeft en zijn wet in hun harten schrijft. Nu Hij gekomen is zijn de reinheidswetten daarom niet langer bindend in de zin zoals ze dat waren voor zijn

¹¹¹ RESCIO, 'Unclean', 68-69; STEIN, *Mark*, 344.

¹¹² MOO, 'Authority', 6.

¹¹³ CRANFIELD, *Mark*, 244; MOO, 'Authority', 15 met verwijzing naar Rom. 10,4: 'De wet vindt zijn doel in Christus, zodat iedereen die gelooft rechtvaardig zal worden verklaard.'

¹¹⁴ MOO, 'Authority', 23.

¹¹⁵ THIELMAN, *Law*, 49.

¹¹⁶ SCHREINER, *Theology*, 621.

¹¹⁷ LOADER, *Attitude*, 78.

¹¹⁸ LOADER, *Attitude*, 78 spreekt van de ultieme implicaties van Jezus' autoriteitsclaim: het kan zelfs de permanente afschaffing van Thora-geboden omvatten.

¹¹⁹ VAN BRUGGEN, *Marcus*, 165-166.

komst.¹²⁰

De visie dat Jezus ook al het voorheen verboden voedsel heeft toegestaan is eveneens in overeenstemming te brengen met het beeld dat we krijgen van Jezus' omgang met de wet. Zo zou Lucas 10,8-9 zou erop kunnen duiden dat voor Jezus de verkondiging van Gods koninkrijk ook belangrijker was dan het onderhouden van de spijswetten.¹²¹ Jezus zendt hier 72 leerlingen uit, aan wie Hij dan onder meer zegt: 'En als jullie een stad binnengaan en daar welkom zijn, eet dan wat je wordt voorgezet, genees de zieken die er zijn en zeg tegen hen: "Het koninkrijk van God heeft jullie bereikt."' Om het koninkrijk van God te verkondigen mogen zijn leerlingen dus alles eten wat hen wordt voorgezet, waarbij ook gedacht kan worden aan vlees van dieren waarvan het hun voorheen niet was toegestaan te eten. Jezus' uitgaan boven de wet zou goed kunnen behelzen dat ook de spijswetten niet langer bindend zijn zoals ze dat voor zijn komst waren.

Daarbij moet bedacht worden dat de spijswetten ervoor dienden om Israël te onderscheiden van de andere volken. Maar Jezus opent juist door zijn onderwijs over voedsel de grenzen van Israël. Ook gelovigen uit de heidenen kunnen de heiligheid en reinheid van Jezus ontvangen. Omdat in Jezus Gods uitverkoren volk geheel rein gemaakt wordt, zijn de reinheidswetten en spijswetten nu niet meer nodig, zo zou je kunnen redeneren.¹²² Temeer gezien Marcus' vertelstrategie in met name hoofdstuk 6,7-8,28, waar het draait om het vieren van de inclusie van Joden en heidenen in het koninkrijk.¹²³ Ook elders blijkt dat Jezus de eschatologische maaltijdgemeenschap van heidenen en Joden verwachtte: 'Ik zeg jullie dat velen uit het oosten en uit het westen zullen komen en met Abraham, Isaak en Jakob zullen aanliggen in het koninkrijk van de hemel' (Mat. 8,11). Het lijkt erop, blijkens deze korte gang door de evangeliën, dat in Christus scheidingmakende spijswetten en reinheidswetten geen rol meer spelen.¹²⁴

¹²⁰ CRANFIELD, *Mark*, 245.

¹²¹ Deze uitspraak van Jezus kwamen we ook al tegen in het Evangelie van Thomas 14. Zie LÖHR, 'Speisenfrage', 32. Helaas valt deze tekst buiten de scopus van het huidige onderzoek, verder onderzoek naar deze tekst is aan te bevelen.

¹²² STETTLER, 'Purity', 501-502.

¹²³ LÖHR, 'Speisenfrage', 35; LOADER, *Attitude*, 77. Matteüs heeft volgens hem de focus van het onderwijsgedeelte veranderd, waardoor bij hem gelovige heidenen meer gelden als prefiguraties van latere heidense betrokkenheid dan als onderstreping van het wegvallen van barrières en de inclusie van de heidenen, zoals bij Marcus het geval is (blz. 211-212).

¹²⁴ Cf. THEISSEN, 'Reinheitslogion', 88. SCHÄFER, 'Torah', 41 acht het op basis van een heel aantal Midrasjiem waarschijnlijk dat ook bepaalde kringen binnen het rabbijnse Jodendom voor de eindtijd een verandering van veel ge- en verboden van de Thora verwachtten. Midr.Teh 146,4 (bij Ps. 146,7) zegt bijvoorbeeld dat 'Hij

Conclusie

Wanneer een aantal farizeeën aan Jezus vragen waarom zijn leerlingen ingaan tegen de traditie van de oudsten door met onreine handen te eten, wijst Jezus hen erop dat hun menselijke tradities ingaan tegen de geboden van God. Onder meer deze reactie van Jezus laat zien dat het de traditie betreft om de handen te wassen voor het eten, uit angst dat onreine handen via de vloeibare substanties het eten onrein maken en uiteindelijk de eter van het onrein geworden voedsel. Jezus geeft echter aan dat dit handenwassen een menselijke traditie is, die hij tegenover de geboden van God stelt. Hij laat zien dat de traditie niet zonder meer in alle omstandigheden als verplicht moet worden beschouwd door te wijzen op een traditie waarmee het gebod om je ouders te eren overtreden wordt. Voor Jezus staat de oudtestamentische wet als het gezaghebbende woord van God boven menselijke tradities, die minder of geen gezag hebben.

Het gezag van deze farizeeën keurt Jezus ook af door hen blinde blindengeleiders te noemen en door de menigte op te roepen naar Hem te luisteren om inzicht te krijgen. Jezus zegt dan dat niets dat van buitenaf in de mens komt hem onrein kan maken, maar dat het de dingen die uit de mens naar buiten komen zijn die hem onrein maken. Het lijkt erop dat Jezus hiermee aangeeft dat volgens de Thora onrein geworden voedsel mensen niet kan verontreinigen, maar dat het juist de dingen (vloeïngen) die uit een mens naar buiten komen zijn die hem onrein kunnen maken.

Omdat de leerlingen Jezus' raadselachtige woorden niet begrijpen krijgen zij het voorrecht van extra uitleg. Die luidt dat niets dat van buitenaf in de mens komt hem onrein kan maken, omdat het niet in zijn hart, maar in zijn maag komt en in de beerput weer verdwijnt. Onrein geworden voedsel maakt de mens niet onrein. Er valt ook wat voor te zeggen dat Jezus bedoelt dat geen enkel voedsel iemand onrein kan maken. De gedachte is dan dat het spijskanaal geen contact heeft met het hart, dat het morele en essentiële deel is van een persoon. Marcus' conclusie dat Jezus zo alle spijzen rein verklaarde is in ieder geval een terechte conclusie op basis van Jezus' woorden, of dit nu alleen betekent dat onrein geworden voedsel een mens niet onrein maakt, of misschien ook dat al het voedsel is

bevrijdt de 'asurim' betekent dat God het Verbodene toestaat: alle dieren die in deze wereld onrein zijn, zal de Heer eens rein verklaren. En waarom verbood hij ze dan? Om te zien, wie zijn Woord zou aannemen en wie niet.' Zie SCHÄFER, 'Torah', 40.

toegestaan.

Vervolgens spreekt Jezus over de dingen die uit het hart komen die iemand wel onrein kunnen maken. In de zogenaamde zondencatalogus die dan volgt worden de Tien Geboden weerspiegeld, waarmee ook hier duidelijk is dat Jezus de Tien Geboden overeind houdt. Onreinheid heeft dus niet zozeer te maken met rituelen of cultus, als wel met moraliteit. Door de slechte overleggingen van het hart blijft het hart van de mens ver van God en dat maakt de mens onrein.

Jezus stelt de Decaloog dus boven de reinheidswetten en, onder andere blijkens het gegeven overzicht van de evangeliën, allicht ook boven de spijswetten. We zien in de evangeliën dat Jezus over het algemeen handelt in overeenstemming met en respect voor de oudtestamentische wet. Maar met Jezus' komst is er een nieuwe tijd aangebroken. Jezus zelf is de vervulling van de Wet en de Profeten. Hij heeft ultieme autoriteit over de wet en de wet moet nu geïnterpreteerd worden in het licht van Zijn komst.

Zijn komst betekent onder meer dat Hij de reiniging van het hart is komen brengen, voor alle mensen. Ook gelovigen uit de heidenen kunnen de heiligheid en reinheid van Jezus ontvangen. Juist door zijn onderwijs over de reinheidswetten en spijswetten, die voorheen het volk Israël van anderen moesten onderscheiden, opent Jezus zo de grenzen van Israël. In Hem kan iedereen rein worden, scheidingmakende wetten over reinheid en spijsen zijn dus niet meer nodig. Hoewel er veel voor te zeggen valt dat het in Marcus 7 alleen over reinheidswetten gaat, is het moeilijk om geheel uit te sluiten dat Jezus in dit gedeelte ook de spijswetten voor iedereen teniet heeft gedaan.

3. Exegese van Handelingen 10 en 15

In Handelingen 10 wordt verhaald hoe Petrus een visioen krijgt waarin hij vanuit de hemel een voorwerp ziet dat op een groot linnen kleed lijkt met daarop alle lopende en kruipende dieren van de aarde en alle vogels van de hemel. Hij krijgt de goddelijke opdracht om te slachten en te eten. Op Petrus' weigering, omdat hij nog nooit iets heeft gegeten dat verwerpelijk of onrein is, zegt de goddelijke stem dat wat God rein heeft verklaard hij niet als verwerpelijk moet beschouwen. Dit visioen baant voor Petrus de weg naar het huis van Cornelius, die na het horen van het evangelie de Heilige Geest ontvangt en gedoopt wordt.

Petrus' hemelse opdracht heeft duidelijk betrekking op de reinverklaring van heidenen, waarmee een vrijelijke omgang tussen Joden en heidenen mogelijk is gemaakt. Maar het visioen zou bovendien ook kunnen betekenen dat God alle dieren rein heeft verklaard. Wat Petrus' visioen precies over de spijswetten te zeggen heeft wil ik daarom bezien door in dit hoofdstuk in te gaan op de inhoud en betekenis van Handelingen 10. De relevante verzen uit Handelingen 11 zullen hierbij worden meegenomen.

Dat God de heidenen door het geloof innerlijk heeft gereinigd is voor Petrus een argument voor zijn overtuiging dat heidense gelovigen het juk van de wet niet opgelegd moeten krijgen.¹²⁵ Hij brengt dit naar voren op het zogenaamde apostelconvent dat in Handelingen 15 staat beschreven en gehouden wordt naar aanleiding van de vraag of heidense gelovigen zich moeten laten besnijden. Dit apostelconvent is ook van belang voor de vraag naar de rol en functie van de spijswetten, omdat de uitkomst is dat heidense gelovigen zich van offervlees moeten onthouden dat bij de afgodendienst is gebruikt, van bloed, van vlees waar nog bloed in zit, en van ontucht. De vraag rijst dan of de Joden de spijswetten wel moeten blijven houden en wat de praktische betekenis is van de verplichtingen die de heidense gelovigen krijgen opgelegd. Daarom wil ik in dit hoofdstuk niet alleen ingaan op Handelingen 10, maar ook op de inhoud en boodschap van Handelingen 15.

Handelingen 10,1-8

Met de woorden Ἀνὴρ δὲ τις verschuift in Handelingen 10,1 de focus van de opgetekende geschiedenis tijdelijk van de in Joppe verblijvende Petrus (Hnd. 9,43) naar de in Caesarea

¹²⁵ Hnd. 15,8-10.

wonende centurio Cornelius, zo'n kleine 50 kilometer verderop.¹²⁶ Lucas vertelt dat hij vroom was (εὐσεβής) en dat hij net als zijn huisgenoten God vreesde (φοβούμενος τὸν θεόν) (vers 2). Deze beschrijving 'godvrezende' gebruikt Lucas in zijn werk voor heidenen die met het Jodendom sympathiseerden, in God geloofden en deelnamen aan de synagogedienst en de Joodse feesten. De laatste stap om formeel tot het Jodendom over te gaan, die van de besnijdenis, hadden deze godvrezenden echter niet gezet. Waarschijnlijk wilden of konden zij zich niet houden aan een aantal wetten.¹²⁷ Gelovige heidenen die zich wel lieten besnijden en dus geheel tot het Jodendom toetraden worden, ook door Lucas, proselieten genoemd. Synoniem aan 'godvrezenden' zijn wel de 'vereerders (van God)' (σεβόμενοι). Waar proseliet dus een formele term betreft, gaat het bij zowel godvrezenden als godvererenden om heidenen die een grote sympathie voor het Jodendom betoonden.¹²⁸

De sympathie die Cornelius voor het Jodendom heeft blijkt daadwerkelijk uit zijn veelvuldig bidden tot God -op de traditionele gebedstijden (vers 3.30)- en het rijkelijk geven van aalmoezen aan het volk (vers 2.4), beide karakteristieke kenmerken van de Joodse religie.¹²⁹ Bovendien noemen de afgezanten van Cornelius hem een rechtvaardig man (ἀνὴρ δίκαιος) die God vereert en bij het hele Joodse volk in aanzien staat (vers 22). Verder duidt het feit dat zijn huisgenoten ook betrokken waren bij de verering van Israëls God erop dat het geloof voor Cornelius niet louter een privé-zaak was.¹³⁰ Maar omdat Cornelius niet helemaal tot het Jodendom is overgegaan was hij nog steeds een heiden en werd ook hij door de Joden als onrein beschouwd.¹³¹

Lucas vertelt vervolgens dat Cornelius een visioen kreeg omstreeks het negende uur van de dag, dat is de tijd is van het Joodse middaggebed dat verbonden is aan het avondoffer in de tempel. Cornelius kreeg zijn visioen dus tijdens zijn gebed (cf. vers 30) waarmee duidelijk wordt dat het hier niet om zomaar een droom gaat, maar om een boodschap van de God van Israël.¹³² Dat laat ook de inhoud zien, want in het visioen zag Cornelius duidelijk hoe een engel van God zijn huis binnenkwam en hem bij zijn naam noemde. Net als in de rest van Handelingen speelt de engel ook hier een grote rol in het

¹²⁶ HENGEL, 'Geography', 62.

¹²⁷ ZO MULDER, 'Gedoopt', 136.

¹²⁸ TOMSON, *Hemel*, 88, 202; MILLER, 'Vision', 304-305; SCOTT, 'Cornelius', 478 n. 14; VAN ECK, *Handelingen*, 236.

¹²⁹ BARRET, *Acts I*, 501.

¹³⁰ VAN ECK, *Handelingen*, 236.

¹³¹ MILLER, 'Vision', 306; MULDER, 'Gedoopt', 136.

¹³² JERVELL, *Apostelgeschichte*, 304.

bekendmaken van Gods wil.¹³³ Opvallend is dat de engel in het visioen Cornelius' huis binnengaat (εἰσελθόντα πρὸς αὐτόν).¹³⁴ Hiermee wordt het terugkerende thema van 'binnengaan' en het verdwijnen van grenzen tussen Joden en heidenen neergezet.¹³⁵

Cornelius reageert zeer bevreesd, wat logisch is gezien het nieuwe dat hem overkomt.¹³⁶ Zijn vraag 'wat is er, heer' weerspiegelt de reactie van Jakob op visioenen en vraagt naar de betekenis van de verschijning.¹³⁷ De engel antwoordt dat zijn gebeden en aalmoezen bij God in herinnering (μνημόσυον) opgekomen zijn. Deze manier van zeggen verwijst naar de brandoffers die in de tempel worden gebracht.¹³⁸ God heeft de echtheid van Cornelius' geloof gezien en erkend.¹³⁹ Hij wil daarom ook deze man die zijn wil zoekt laten delen in de weldaden van redding die Jezus gebracht heeft, zoals uit de verdere geschiedenis zal blijken.¹⁴⁰

Dan volgt de opdracht om Simon Petrus te laten halen, die in Joppe verblijft bij Simon de leerlooier in een huis aan zee. Lucas houdt het doel van deze opdracht nog onduidelijk, zodat de lezer van het verhaal het werken van de goddelijke voorzienigheid stap voor stap mee kan beleven.¹⁴¹ Wanneer de engel is weggegaan geeft Cornelius meteen gehoor aan de goddelijke opdracht. Hij legt twee dienaren en een vrome soldaat uit zijn gevolg uit wat er aan de hand is en stuurt hen dan naar Joppe. Vermoedelijk stuurt hij niet één maar drie man om de betrouwbaarheid van het gezantschap te verhogen.¹⁴²

De opmerking dat Petrus te gast is bij Simon de leerlooier in een huis aan zee in Joppe helpt de afgezanten natuurlijk om het huis te vinden.¹⁴³ De opmerking is echter ook verder van betekenis. Petrus heeft nu geografisch gezien de uiterste grens van Judea bereikt, maar ook heilshistorisch is een grens bereikt. Het evangelie van Jeruzalem is uitgegaan naar heel Judea en Samaria en de gemeente daar leeft in vrede en komt tot bloei (Hnd. 9,31).

¹³³ PETERSON, *Acts*, 327.

¹³⁴ In 11,13 is er bovendien sprake van dat de engel ook echt in het huis stond.

¹³⁵ Zie MILLER, 'Vision', 312.

¹³⁶ VAN ECK, *Handelingen*, 236. PETERSON, *Acts*, 327 meent dat het hier om eerbiedige vrees voor het bovennatuurlijke gaat, maar ik acht het waarschijnlijker dat Cornelius overrompeld werd en echt schrok van wat hem overkwam.

¹³⁷ Gen. 31,11 en 46,2 in de Septuaginta. Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 304.

¹³⁸ In de Septuaginta wordt het woord μνημόσυον gebruikt in de beschrijving van de brandoffers in Lev. 2,2.9.16; 5,12.

¹³⁹ VAN ECK, *Handelingen*, 237.

¹⁴⁰ PETERSON, *Acts*, 328. Contra BARRET, *Acts I*, 503 die spreekt van verdiensten van Cornelius ('he deserves it').

¹⁴¹ VAN ECK, *Handelingen*, 238. Cf. MILLER, 'Vision', 315. Pas in 11,14 blijkt de engel ook tegen Cornelius gezegd te hebben dat Petrus zou vertellen hoe hij en al zijn huisgenoten gered kunnen worden.

¹⁴² Zo VAN ECK, *Handelingen*, 232.

¹⁴³ BARRET, *Acts I*, 503.

Bovendien is de apostel der heidenen geroepen (Hnd. 9,1-30) en is er een zojuist bekeerde eunuch op weg naar Ethiopië (Hnd. 8,39). Het evangelie staat op het punt om uit te gaan naar de einden der aarde (Hnd. 1,8). De bekering van de eerste heiden is dus zowel geografisch als heilshistorisch voorbereid.¹⁴⁴ Tegelijk waren godvrezenden als Cornelius, die op sociaal gebied de link vormden tussen de Joodse en de Grieks-Romeinse maatschappij, rijp voor bekering tot het christendom.¹⁴⁵

Handelingen 10,9-23a

In vers 9 verschuift het perspectief naar Petrus, op de volgende dag, terwijl de afgezanten van Cornelius de stad al naderen. Ook hem zien we bidden, en wel op het dak van zijn huis waar hij vermoedelijk niet gestoord zou worden.¹⁴⁶ Het is omstreeks het zesde uur. Dit is echter geen gebedstijd, maar etenstijd. Het is dus niet zo gek dat Petrus honger krijgt en eten laat klaarmaken.¹⁴⁷ Lucas impliceert dat zowel zijn bidden als zijn honger Petrus ontvankelijk maken voor het komende visioen.¹⁴⁸ Anders dan Cornelius raakt Petrus in vervoering (ἐγένετο ἐπ' αὐτὸν ἔκστασις). Zijn bewustzijn wordt buiten de grenzen van het gewone denken en waarnemen gevoerd.¹⁴⁹

Petrus ziet hoe uit de geopende hemel -teken van goddelijke openbaring- een voorwerp dat op een groot linnen kleed lijkt aan vier punten op de aarde wordt neergelaten. Deze beschrijving suggereert dat het kleed kosmische dimensies heeft en alle uithoeken van de aarde omvat.¹⁵⁰ Op het kleed bevinden zich alle lopende en kruipende dieren van de aarde en alle vogels van de hemel. Dat wil zeggen dat er reine en onreine dieren op het kleed te zien waren. Petrus hoort vervolgens een stem zeggen: 'Sta op, Petrus, slacht en eet.' Hij wordt zo uitgedaagd om zijn honger te stillen met één van deze schepsels.¹⁵¹ Maar het is meer dan dat. Θύω draagt naast 'slachten' ook de primaire betekenis van 'offeren' met zich

¹⁴⁴ HENGEL, 'Geography', 61-63. Dat Petrus juist bij een leerlooier onderdak heeft gevonden betekent overigens niet dat Petrus al voor zijn ontmoeting met Cornelius bij een onreine verbleef. Onrein werd je immers niet door het aanraken van dode dieren in het algemeen, maar alleen van het aanraken van dieren die een natuurlijke dood waren gestorven. BARRET, *Acts I*, 503 heeft het dan ook niet bij het juiste eind met zijn opmerking dat Simon vanwege zijn onreine beroep veel water nodig had en daarom aan zee woonde. Omdat leerlooiers erg stonken stonden ze wel aan de rand van de maatschappij. Petrus' verblijf bij deze Simon is er dus een uiting van dat het evangelie door de armen en nederigen goed werd ontvangen, zoals Lucas steeds laat zien. Zie MILLER, 'Vision', 303-304.

¹⁴⁵ PETERSON, *Acts*, 327.

¹⁴⁶ BARRET, *Acts I*, 504.

¹⁴⁷ PETERSON, *Acts*, 329. Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 238.

¹⁴⁸ PETERSON, *Acts*, 329.

¹⁴⁹ VAN ECK, *Handelingen*, 239.

¹⁵⁰ Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 305.

¹⁵¹ PETERSON, *Acts*, 329.

mee. Petrus wordt opgedragen om een religieuze handeling te verrichten die als zodanig met eten wordt voltooid.¹⁵²

Maar Petrus weigert de goddelijke opdracht vriendelijk doch beslist met de woorden ‘Nee, Heer, in geen geval’ omdat hij nog nooit iets heeft gegeten dat verwerpelijk (κοινὸν) of onrein (ἁκάθαρτον) is. Waarschijnlijk zag Petrus de opdracht als test van zijn loyaliteit en gaf hij als antwoord een bekrachtiging van zijn naleving van de spijswetten.¹⁵³ Dat hij honger had ten tijde van het visioen onderstreept Petrus’ stellige overtuiging.¹⁵⁴

Miller legt er zijn vinger bij dat Petrus andere woorden voor zijn reactie in het visioen gebruikt wanneer hij de gebeurtenissen aan de gelovigen in Jeruzalem vertelt. In 11,8 zegt hij dat hij antwoordde: ‘Beslist niet, Heere, want nooit is er iets wat onheilig of onrein is, mijn mond binnengegaan.’¹⁵⁵ En dat terwijl hij vier verzen later vertelt dat zij het huis van de man binnengingen. De combinatie van het binnengaan van een huis en het binnengaan van voedsel benadrukt het wegvallen van barrières in de omgang met de voorheen niet geaccepteerde niet-Joden.¹⁵⁶

Voor de tweede maal hoort Petrus dan een stem: ‘Wat God rein heeft verklaard, zul jij niet als verwerpelijk beschouwen’ (ὃ ὁ θεὸς ἑκάθαρσεν, σὺ μὴ κοίνου). Petrus wordt dus niet uitgedaagd om de wet te overtreden,¹⁵⁷ maar duidelijk wordt dat God zelf het onreine heeft gereinigd.¹⁵⁸ Wanneer hij in totaal drie keer de stem heeft gehoord wordt het voorwerp weer in de hemel opgenomen, wat ook het einde van Petrus’ visioen betekent. Dat de stem drie keer klonk duidt op het belang en de betrouwbaarheid van de boodschap. Petrus kan zich niet vergist hebben.¹⁵⁹

Maar wat het visioen te betekenen heeft weet Petrus nog niet. Wanneer de afgezanten van Cornelius, nadat ze gevraagd hebben waar het huis van Simon is, bij de poort van het huis arriveren is Petrus zich nog verbijsterd aan het afvragen wat het visioen dat hij

¹⁵² BARRET, *Acts I*, 507.

¹⁵³ PETERSON, *Acts*, 330. Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 305. Contra BARRET, *Acts I*, 507 die het onmogelijk acht dat de Galilese Petrus nog nooit iets onreins heeft gegeten en meent dat Lucas en Petrus de logische implicatie van het gezegde niet inzagen.

¹⁵⁴ MILLER, ‘Vision’, 308.

¹⁵⁵ HSV.

¹⁵⁶ Zie MILLER, ‘Vision’, 312-313.

¹⁵⁷ Zo wel LOADER, *Attitude*, 369.

¹⁵⁸ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 306. Καθαρίζω kan overigens zowel ‘rein verklaren’ als ‘rein maken’ betekenen. Inhoudelijk geeft dat echter geen verschil. Het onderscheid tussen rein en onrein bestaat in de wil van God. Dus als God iets als rein behandelt is het rein. Zie BARRET, *Acts I*, 509. Wanneer ervan uitgegaan wordt dat Jezus in Marcus 7 ook de spijswetten heeft afgeschaft zou Petrus hier aan dit onderwijs van Jezus herinnerd kunnen zijn. Zo VAN BRUGGEN, *Marcus*, 165.

¹⁵⁹ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 306.

gezien had te betekenen heeft (vers 17). Die mannen trokken door geroep de aandacht van de bewoners en vroegen of Simon Petrus in dit huis verbleef. Maar Petrus hoort hen kennelijk niet, zijn aandacht is nog bij het visioen.

De nadruk die Lucas legt op Petrus' nadenken over het visioen maakt het onwaarschijnlijk dat het visioen gaat over de afschaffing van het onderscheid tussen rein en onrein voedsel.¹⁶⁰ Dat Petrus uit de mix van reine en onreine dieren willekeurig een dier mag kiezen om te slachten en te eten zou weliswaar op deze betekenis kunnen duiden,¹⁶¹ maar dan is het wel erg opvallend dat Petrus niets eet. Kennelijk is de betekenis dieper gelegen.¹⁶²

De Geest Zelf brengt helderheid in Petrus' verwarring. Hij vertelt dat er drie mannen naar Petrus op zoek zijn en dat Petrus nu naar beneden moet gaan en zonder aarzelen met hen mee moet gaan, omdat Hij, God zelf dus, ze gezonden heeft. Zo legt de Geest de verbinding tussen wat Petrus gezien heeft en de onverwachte komst van de mannen die naar hem op zoek zijn.¹⁶³ Opvallend is dat Petrus 'μηδὲν διακρινόμενος' met hen mee moet gaan. Naast 'aarzelen, twijfelen' heeft διακρίνω namelijk ook de betekenis van 'onderscheid maken'.¹⁶⁴ Met het gebruik van dit woord wordt al vooruit gegrepen op de betekenis van het visioen.¹⁶⁵

Petrus doet wat de Geest hem heeft opgedragen. Op zijn vraag wat de reden is van hun komst vertellen de afgezanten hem dat de vrome centurio Cornelius van een engel de opdracht heeft gekregen om Petrus naar zijn huis te laten komen om te luisteren naar wat hij te zeggen heeft. Dat het doel van Petrus' komst is dat hij zal spreken was tot nu toe heel impliciet.¹⁶⁶ Waarschijnlijk heeft Lucas deze informatie tot nu bewaard voor een dramatisch effect.¹⁶⁷

Petrus' uitnodiging aan de heidense mannen om binnen te komen en bij hem te blijven overnachten lijkt merkwaardig, zeker gezien de opmerking die Petrus straks zal maken dat de omgang met niet-Joden voor Joden verboden is. Maar de uitnodiging valt te begrijpen in het licht van Petrus' visioen. De Geest zelf heeft hem immers opgedragen om zonder aarzelen of onderscheid met de broeders mee te gaan. En als God zelf achter deze

¹⁶⁰ KINZER, *Judaism*, 69.

¹⁶¹ ZO TYSON, 'Mission', 625.

¹⁶² BARRET, *Acts I*, 510 spreekt van het visioen als 'mysterious communication'.

¹⁶³ VAN ECK, *Handelingen*, 240.

¹⁶⁴ Cf. 'διακρίνω' in: BAUER, *Wörterbuch*, 370.

¹⁶⁵ VAN ECK, *Handelingen*, 240. Cf. PETERSON, *Acts*, 332; BARRET, *Acts I*, 511.

¹⁶⁶ BARRET, *Acts I*, 512.

¹⁶⁷ PETERSON, *Acts*, 332.

gebeurtenissen zit zal het wel goed zitten. Een stukje van de betekenis van het visioen heeft Petrus al begrepen.¹⁶⁸ Daarbij speelt allicht ook een rol dat de wet duidelijk is over gastvrijheid bieden aan vreemdelingen.¹⁶⁹

Handelingen 10,23b-33

De volgende dag gaat Petrus samen met enkele broeders uit Joppe met Cornelius' afgezanten mee. Deze broeders zullen een belangrijke rol als getuigen gaan spelen (Hnd. 10,45; 11,12). Weer een dag later komen ze Caesarea binnen. Het gebruik van het woord 'binnengaan' (εἰσέρχομαι) geeft aan dat het cruciale moment dat Petrus ook het huis van de heidense Cornelius binnengaat aanstaande is.¹⁷⁰ Dit wordt nog eens benadrukt door het feit dat Cornelius hen samen met zijn familie en beste vrienden al opwacht. Wanneer Petrus dan inderdaad het huis binnen wil gaan komt Cornelius hem tegemoet en valt op zijn knieën voor Petrus neer. Kennelijk maakt het feit dat Petrus door God naar zijn huis gestuurd is een goddelijk ontzag bij Cornelius los.¹⁷¹ Maar Petrus smooit dat de kiem in en sommeert hem op te staan, want hij is ook maar een mens.

Van mens tot mens met Cornelius pratend gaat Petrus dan naar binnen, waar hij veel mensen aantreft.¹⁷² De aanwezigheid van deze grote groep mensen onderstreept dat het bij het komende besluit om de heidenen te dopen niet om een uitzondering gaat, maar om een principebesluit.¹⁷³ Aan de andere kant laat het zien dat Cornelius verwachtte een belangrijke boodschap voor hemzelf en zijn geliefden te gaan horen.¹⁷⁴

Petrus geeft aan dat het feit dat hij überhaupt nu in Cornelius' huis staat al een boodschap op zich is. Want, zo zegt hij, iedereen daar weet dat het Joden verboden is met niet-Joden om te gaan en dat ze niet bij hen aan huis mogen komen. Wat ik nu met 'verboden' vertaal is het woord ἄθεμιτος. Letterlijk betekent dat 'onwettig',¹⁷⁵ zowel in de

¹⁶⁸ VAN ECK, *Handelingen*, 241.

¹⁶⁹ PETERSON, *Acts*, 332.

¹⁷⁰ Zie voor een uitweiding over het thema van 'huishouden' en 'binnengaan' in Handelingen 10 MILLER, 'Vision', 311-312.

¹⁷¹ Misschien beschouwde Cornelius Petrus als een engel. Zo BARRET, *Acts I*, 513 en PETERSON, *Acts*, 333. De Westerse tekstoverlevering vertelt nog over een slaaf die vooruit wordt gestuurd. Dit kan goed verklaard worden als latere toevoeging om uit te leggen hoe Cornelius wist dat Petrus eraan kwam. Zie STRANGE, *Problem*, 41.

¹⁷² Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 242.

¹⁷³ VAN ECK, *Handelingen*, 241-242. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 309 vind ik te speculatief met zijn opmerking dat de familie en vrienden van Cornelius allemaal godvrezenden zijn en het fundament van de gemeente in Caesarea vormen.

¹⁷⁴ PETERSON, *Acts*, 332.

¹⁷⁵ Cf. ἄθεμιτος in: BAUER, *Wörterbuch*, 38.

zin van 'ingaaand tegen de goddelijke orde' als in de zin van 'ingaaand tegen de wet'.¹⁷⁶ Dat Petrus het 'verbod' bij allen als bekend veronderstelt doet vermoeden dat hij het omgaan met (κολλᾶσθαι) of aan huis komen bij (προσέρχεσθαι) een niet-Jood (ἄλλόφυλος) als ingaaand tegen de Joodse wet beschouwt, hoewel er in de Thora niet zo'n verbod klinkt.¹⁷⁷

Het probleem was de (mogelijke) verontreiniging die de omgang met heidenen met zich mee bracht. Al wat met afgoderij of dood te maken had -en dus alles wat niet-Joods was- was onrein en die onreinheid kon volgens de Joodse opvatting worden overgedragen aan anderen in hetzelfde huis.¹⁷⁸ Daarbij gold als belangrijke bron van onreinheid onrein en niet toegestaan voedsel.¹⁷⁹

Maar alles is nu anders. Want Petrus geeft er blijk van inmiddels het visioen begrepen te hebben. Hij zegt dat God hem duidelijk heeft gemaakt dat hij geen enkel mens als verwerpelijk of onrein mag beschouwen. Het visioen over voedsel past Petrus nu toe op mensen.¹⁸⁰ De verbinding die de Geest gelegd had tussen Petrus' visioen en de heidense mannen legt Petrus nu ook zelf. Hij ziet in dat het Gods wil is dat hij alle mensen als rein beschouwt.¹⁸¹ Petrus kan nu onbekommerd heidenen bezoeken en met hen eten en gaat ook zonder verzet mee naar Cornelius.¹⁸²

Het is goed om voor ogen te houden dat de sociale omgang met heidenen voor Joden vooral verboden was vanwege de onreinheid van de heidenen en van hun voedsel. Eten was bij uitstek een teken van het onderscheid tussen Joden en heidenen, zoals we ook vanuit de spijswetten zelf al gezien hebben.¹⁸³ Als de scheiding tussen Joden en heidenen wegvalt, valt aan te nemen dat ook de uitdrukkingvorm van dat onderscheid, het onderscheiden tussen

¹⁷⁶ Zie WILSON, *Law*, 69-70; BARRET, *Acts I*, 515.

¹⁷⁷ Het gebruik van het woord ἄλλόφυλος is overigens opvallend. Het betekent letterlijk 'van een andere stam' en wordt in de Septuaginta onder meer gebruikt om de Filistijnen aan te duiden. SCOTT, 'Cornelius', 479 suggereert onder andere op basis daarvan dat ἄλλόφυλος in de eerste eeuw puur verwees naar onbesnedenen die aanwezig waren in het land Israël.

¹⁷⁸ BARRET, *Acts I*, 515; LÖHR, 'Speisenfrage', 20. Cf. TOMSON, *Hemel*, 193, 204.

¹⁷⁹ PETERSON, *Acts*, 333.

¹⁸⁰ Cf. BARRET, *Acts I*, 516.

¹⁸¹ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 309 betreft de reinverklaring alleen op godvrezenden, wat me een onlogische en onnodige beperking van de boodschap lijkt.

¹⁸² TYSON, 'Mission', 627. Het gaat er volgens mij niet om of Cornelius zijn Joodse gasten ook daadwerkelijk onrein voedsel zou hebben voorgeschoteld. MILLER, 'Vision', 310 wijst erop dat Cornelius vier dagen de tijd had om voorbereidingen te treffen (vers 30). Hij zou daarmee genoeg tijd gehad hebben om toegestaan voedsel in huis te halen en klaar te maken. Aan de andere kant zou je ook kunnen redeneren dat er niets is dat erop wijst dat Cornelius de Joodse wet goed genoeg kende om wetsgetrouwe Joden een paar dagen lang alleen maar rein voedsel voor te zetten. Zo THIELMAN, *Law*, 156. Hoe het ook zij, het gaat er hier om dat in het algemeen het samen eten met heidenen voor Joden als onoverkomelijk werd gezien.

¹⁸³ Zie blz. 8.

toegestaan en niet toegestaan voedsel, is weggenomen.¹⁸⁴ Niet voor niets zal het beeld van toegestane en niet toegestane dieren zijn gebruikt om aan Petrus duidelijk te maken dat de omgang met heidenen vrijuit mogelijk is. Dat Petrus Cornelius nu kan bezoeken betekent vermoedelijk dat ook de spijswetten geen barrière meer vormen en zijn afgeschaft.¹⁸⁵ Petrus vraagt zich alleen nog wel af waarom Cornelius hem eigenlijk heeft laten halen.

Cornelius vertelt hem als antwoord op die vraag over het visioen dat hij gezien heeft en de opdracht die hij daarin van de engel kreeg om Petrus te laten halen. Hij besluit met de opmerking dat het goed is dat Petrus gekomen is en dat ze bij elkaar zijn ten overstaan van God om te luisteren naar alles wat Petrus door de Heer is opgedragen (vers 33). 'Heer' kan voor Cornelius alleen op God slaan, maar al gauw zal hem duidelijk worden dat Jezus Christus Heer is.¹⁸⁶ Dat Cornelius zegt dat de groep ten overstaan van God bijeengekomen is, zal te maken hebben met de hoge verwachtingen die hij van de door God gezonden Petrus heeft.¹⁸⁷ Voor de lezers is het een aanmoediging om wat volgt als Gods woord te ontvangen.¹⁸⁸ Met Cornelius' bereidheid te luisteren naar wat Petrus door God is opgedragen wordt duidelijk waartoe de goddelijke opdrachten aan Cornelius en Petrus moeten leiden: een groep heidenen zal het evangelie gaan horen.¹⁸⁹

Handelingen 10,34-48

Wanneer Petrus vervolgens weer het woord neemt blijken echt alle schellen van zijn ogen gevallen te zijn: 'Nu begrijp ik pas goed dat God geen onderscheid maakt tussen mensen (οὐκ ἔστιν προσωπολήπτης ὁ θεός), maar dat hij zich het lot aantrekt van iedereen, uit welk volk dan ook, die ontzag voor hem heeft en rechtvaardig handelt' (vers 34-35). Dat God geen onderscheid maakt tussen mensen is een oudtestamentische waarheid en op zich niets nieuws.¹⁹⁰ Daarbij was het al inherent aan de roeping van Abraham dat alle volken gezegend

¹⁸⁴ Cf. SEIFRID, 'Law', 43; LOADER, *Attitude*, 371; LÖHR, 'Speisenfrage', 31.

¹⁸⁵ SCOTT, 'Cornelius', 480. Cf. WILSON, *Law*, 68-69 die in een voetnoot wijst op de verschuiving van 'profaan' (κοινός) voedsel naar 'profane' mensen in 4 Mak. 7,6. TYSON, 'Mission', 629 laat bovendien zien dat Handelingen doorspekt is van verwijzingen naar de Schrift. Het feit dat de rechtvaardiging voor de sociale omgang tussen Joden en heidenen niet gelegen is in de Schrift, maar in een openbaring van God zelf wijst in de richting van een drastische verandering: de nietigverklaring van de spijswetten.

¹⁸⁶ VAN ECK, *Handelingen*, 243.

¹⁸⁷ Cf. vers 25.

¹⁸⁸ PETERSON, *Acts*, 334.

¹⁸⁹ VAN ECK, *Handelingen*, 243.

¹⁹⁰ Zie Deut. 10,17: 'Want de HEER, uw God, is de hoogste God en Heer. Hij is de grote, de machtige, de ontzagwekkende God. Hij handelt zonder aanzien des persoons en is onomkoopbaar.'

zouden worden.¹⁹¹ Maar de volle betekenis van het feit dat God geen onderscheid tussen mensen maakt wordt nu pas duidelijk: uit welk volk hij ook komt, wie God vreest en rechtvaardig handelt is Hem welgevallig.¹⁹² Wie God erkent en daar in daden uiting aan geeft is 'acceptabel' om tot Christus te komen, of hij nu een Jood is of niet.¹⁹³ Petrus ziet deze waarheid in op basis van zijn visioen en het besef dat God rechtstreeks tot Cornelius gesproken heeft.¹⁹⁴

Petrus verbindt zijn inzicht in Gods genadige toewending naar alle mensen nu ook aan het goede nieuws van de vrede (synoniem voor de redding)¹⁹⁵ die Jezus Christus gebracht heeft (vers 36). Aan de Israëlieten had God al bekend gemaakt dat Jezus de Heer is van alle mensen, dus ook van de niet-Joden. Via Israël komt de boodschap van heil nu ook tot de heidenen, over wie Jezus ook Heer is.¹⁹⁶

Vervolgens maakt Petrus concreet hoe Jezus die redding en vrede is komen brengen. Opvallend is dat hij begint met de woorden 'u weet wat er gebeurd is' (ὁμοῖς οἴδατε τὸ γινόμενον ῥῆμα). Kennelijk gaat hij ervan uit dat het optreden van Jezus in heel Judea bekend is geworden, ook buiten de Joodse kring.¹⁹⁷ Tegelijk betreft hij met deze insteek zijn hoorders bij de gebeurtenissen: wat hij te vertellen heeft gaat hen allen aan.¹⁹⁸

Petrus vertelt Jezus' verhaal vanaf het optreden van Johannes de Doper, tot en met Jezus' opstanding uit de dood en de verschijning aan zijn leerlingen. Alle nadruk ligt erop dat Petrus zelf, met de andere leerlingen, getuige is geweest van Jezus' woorden en daden in zijn tijd op aarde (vers 39) en dat zij door God zelf zijn aangewezen om ook de opgestane Jezus te zien (vers 41). Waar Jezus' leven openlijk bekend is, is zijn opstanding slechts aan getuigen bekend gemaakt.¹⁹⁹ Deze getuigen hebben met Jezus gegeten en gedronken, wat wil zeggen

¹⁹¹ SCOTT, 'Cornelius', 482.

¹⁹² Zie MULDER, 'Gedoopt', 139-142 voor de gedachte dat de context van de toespeling op Deut. 10 al een achtergrond geeft voor de ingrijpende omwenteling in het boek Handelingen.

¹⁹³ Cf. PETERSON, *Acts*, 335-336. Zie voor de vertaling van δεκτὸς met 'welkom' ook 'δεκτὸς' in: BAUER, *Wörterbuch*, 348.

¹⁹⁴ PETERSON, *Acts*, 335. Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 244: 'Hij heeft zich door het leven laten leren'.

¹⁹⁵ PETERSON, *Acts*, 336.

¹⁹⁶ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 310. De oncomplete zinnen van Petrus is geen stijlfiguur om een overgang van de Joodse naar de heidense context te creëren (zo bijv. VAN ECK, *Handelingen*, 246). Petrus maakt in zijn zin een toespeling op Jesaja 52 en breekt deze af om een getuigenis over Jezus Christus te geven. Zo wordt diens werk als het ware midden in de profetie van Jesaja geplaatst, die in H.53 handelt over de knecht des HEREN. Zie MULDER, 'Gedoopt', 144-145.

¹⁹⁷ PETERSON, *Acts*, 337. Contra BARRET, *Acts I*, 523 die het waarschijnlijk acht dat Lucas Petrus een traditioneel gedeelte verkondigingsmateriaal in de mond heeft gelegd.

¹⁹⁸ VAN ECK, *Handelingen*, 246.

¹⁹⁹ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 312.

dat het lichaam van de opgestane Jezus een fysieke realiteit was.²⁰⁰ Jezus zelf heeft hen opgedragen getuigenis af te leggen van zijn verschijning en aan het volk bekend te maken dat Hij het is die door God is aangesteld als rechter over de levenden en de doden. Hiermee wordt duidelijk dat het optreden van de getuigen vooruitloopt op het eindgericht over levenden en doden, waarin Jezus het beslissende vonnis velt. Hoewel de verkondiging van Jezus in eerste instantie voor het volk, dus Israël, bestemd was, laat het vonnis over levenden en doden zien dat het evangelie voor alle mensen van alle tijden bedoeld is.²⁰¹

Als laatste benadrukt Petrus dat hij niet als enige een betrouwbare getuige is door te stellen dat ook alle profeten getuigen dat iedereen die in Jezus gelooft door zijn naam vergeving van zonden krijgt.²⁰² Gezien het voorgaande is bij Jezus' naam te denken aan zowel rechter als redder.²⁰³ Ook in dit slotwoord van Petrus is de wijde scopus van Jezus' werk zichtbaar: iederéén die in Hem gelooft krijgt door zijn naam vergeving van zonden, dus ook Petrus' publiek.²⁰⁴ Zo heeft Petrus zonder het te zeggen de weg bereid voor wat volgt.²⁰⁵

Waar je zou verwachten dat Petrus nog zou vertellen over de gave van de heilige Geest, gebeurt er iets veel groters dan dat.²⁰⁶ Terwijl Petrus nog aan het woord is daalt de heilige Geest neer op iedereen die naar zijn toespraak luistert. God neemt ook nu het initiatief.²⁰⁷ De Joden die met Petrus waren meegekomen zijn er getuige van: ze hoorden heidenen in klanktaal spreken en God prijzen en raakten buiten zichzelf dat ook heidenen het geschenk van de heilige Geest ontvingen. God heeft ook de volkeren laten delen in de pinkstergave die blijkens Handelingen 2 over Israël (Joden en Jodengenoten) was uitgestort.²⁰⁸ Hij heeft zo getoond dat ook heidenen tot zijn volk horen, op dezelfde basis als gelovige Israëlieten.²⁰⁹

Het is opvallend dat de aanwezige Joden hier aangeduid worden met 'de gelovigen uit de besnijdenis' (οἱ ἐκ περιτομῆς πιστοί). Zo wordt het verschilpunt met de nu ook gelovige heidenen benadrukt: zowel besnedenen als onbesnedenen hebben de heilige Geest

²⁰⁰ BARRET, *Acts I*, 527. Zie Luc. 24,36-43.

²⁰¹ VAN ECK, *Handelingen*, 248. Cf. PETERSON, *Acts*, 338.

²⁰² Met BARRET, *Acts*, 528 vind ik het aannemelijk dat τοὔτω als onzijdig beschouwd moet worden.

²⁰³ PETERSON, *Acts*, 339.

²⁰⁴ VAN ECK, *Handelingen*, 248-249.

²⁰⁵ BARRET, *Acts I*, 528.

²⁰⁶ PETERSON, *Acts*, 339.

²⁰⁷ BARRET, *Acts I*, 529; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 313.

²⁰⁸ VAN ECK, *Handelingen*, 251. Cf. MULDER, 'Gedoopt', 138, 150.

²⁰⁹ PETERSON, *Acts*, 339.

ontvangen en prijzen God. Ook onbesnedenen worden in Gods gemeente opgenomen.²¹⁰

Zoals de engel en Petrus Cornelius' huis binnengingen mag Cornelius nu Gods huis binnengaan.²¹¹ En zoals Cornelius in de christelijke gemeenschap verwelkomd is, kunnen ook Theofilus, aan wie Lucas zijn boek schrijft, en andere heidenen in die gemeenschap opgenomen worden.²¹²

Petrus ziet dit ook in en vraagt retorisch wie nu nog kan weigeren deze mensen met water te dopen, nu ze 'net als wij' de heilige Geest hebben ontvangen. Hij geeft dan opdracht om hen te dopen in de naam van Jezus Christus. Waarschijnlijk hebben degenen die met hem waren meegekomen, dus de vertegenwoordigers van de gemeente in Joppe, de heidenen gedoopt.²¹³ Hoewel we hier niets horen over het geloof van de heidenen, blijkt uit Handelingen 11,17 dat Petrus de gave van de Geest aan de heidenen verbindt aan hun geloof in de Heer Jezus Christus.²¹⁴ De perikoop eindigt met de opmerking dat ze hem vroegen nog enkele dagen te blijven. Of Petrus op dit verzoek is ingegaan is niet duidelijk, maar aannemelijk is dat hij inderdaad gebleven is. Uit 11,1 en 2 blijkt in ieder geval dat het nieuws dat ook de heidenen Gods woord hadden aanvaard sneller in Jeruzalem aankwam dan Petrus zelf. Door bij Cornelius te blijven onderstreept hij dat de Joden de niet-Joden nu als rein beschouwen en ook samen met hen kunnen eten.²¹⁵

Wanneer Petrus dan in Jeruzalem is teruggekomen is dat binnengaan bij en samen eten met heidenen ook precies het punt waarop hij wordt aangesproken door de Joodse gelovigen (Hnd. 11,3).²¹⁶ Ook hier wordt de groep Joden aangeduid als 'zij uit de besnijdenis' om de tegenstelling met de onbesnedenen met wie Petrus gegeten had te benadrukken.

Petrus zet als antwoord uiteen wat er precies gebeurd is. Zijn relaas stelt de Joodse gelovigen gerust. Ze loven God met de woorden dat God ook de heidenen de kans geeft om tot inkeer te komen en het nieuwe leven te ontvangen (11,18). Dat hier gesproken wordt over 'heidenen' en 'onbesnedenen' en niet over 'Cornelius en co' duidt er overigens op dat

²¹⁰ Cf. PETERSON, *Acts*, 340; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 313; MULDER, 'Gedoopt', 155.

²¹¹ MILLER, 'Vision', 316.

²¹² Zie SCHOLZ, 'Rise', 55.

²¹³ Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 251.

²¹⁴ Hnd. 11,17 (NBV): 'Als God hun wegens hun geloof in de Heer Jezus Christus hetzelfde geschenk wilde geven als ons, hoe had ik hem daar dan van kunnen weerhouden?'

²¹⁵ PETERSON, *Acts*, 341. Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 314.

²¹⁶ Er staat dat ze hem bestreden: διεκρίνοντο. Dat hier een vorm van 'διακρίνω' gebruikt wordt zou de connotatie kunnen hebben dat de Joodse gelovigen nog niet hebben begrepen dat ze geen onderscheid meer moeten maken en juist daarom Petrus aanvallen. Zie Hnd. 10,20.34.

ook de Joden in Judea de principiële strekking van de gebeurtenissen begrepen hebben.²¹⁷ Gods volk is hernieuwd en bestaat vanaf nu uit Joden en heidenen.²¹⁸ De episode van Cornelius betreft dus geen uitzonderingssituatie, maar heeft een paradigmatische betekenis en kan gezien worden als de oorsprong van de missie aan de heidenen.²¹⁹

Handelingen 15,1-5

Nu de conclusie getrokken is dat ook de heidenen het nieuwe leven kunnen ontvangen, zetten de gelovigen zich ervoor in om de blijde boodschap aan heidenen bekend te maken (Hnd. 11,21). Vooral door het werk van Paulus en Barnabas komen er veel heidenen tot geloof (Hnd. 13,48; 14,21). Wanneer Paulus en Barnabas weer in Antiochië zijn gekomen brengen ze dan ook verslag uit van alles wat God door hen gedaan heeft en hoe Hij voor de heidenen de deur naar het geloof heeft geopend (Hnd. 14,26-28).

Terwijl ze nog bij de leerlingen in Antiochië zijn komen er enkele mensen uit Judea naar hen toe, die betogen dat de broeders zich moeten laten besnijden naar het gebruik van Mozes, waarmee ze proselieten worden, omdat ze anders niet gered kunnen worden (Hnd. 15,1). De besnijdenis gaat volgens Genesis 17 overigens terug op Abraham, maar werd door de Joden als deel van de Mozaïsche wetgeving gezien. De mannen uit Judea spreken over ‘de broeders’, wat doet vermoeden dat er in Antiochië een gemengde christelijke gemeenschap van onbesneden heidenen en Joden bestond waar ze kennis van hadden genomen.²²⁰

Opvallend is dat de bezoekers slechts beschreven worden als ‘sommigen uit Judea’, terwijl later blijkt dat ze uit Jeruzalem komen (Hnd. 15,24). Het kan goed zijn dat Judea hier een etnische betekenis heeft: ze komen uit Joods gebied en representeren naar verwachting het Joodse standpunt.²²¹ Het ἐπίδοσκον doet vermoeden dat ze meenden uit de heilige stad komend wel even orde op zaken te gaan stellen in de provincie.²²² Tegelijk zijn ze op eigen houtje gekomen en niet door de leiding van de gemeente in Jeruzalem gestuurd.²²³

Paulus en Barnabas verzetten zich fel tegen de mening van de bezoekers, volgens hen hoeven christenen uit de heidenen zich niet te laten besnijden om gered te kunnen worden. Het conflict loopt hoog op, en omdat ze er kennelijk niet uitkomen wordt besloten dat

²¹⁷ VAN ECK, *Handelingen*, 252.

²¹⁸ In hoeverre Joden en heidenen binnen die ene gemeente principieel een verschillende roeping hadden valt uit dit tekstgedeelte, waar de nadruk ligt op de eenheid en het wegvallen van onderscheid, niet op te maken.

²¹⁹ WILSON, *Law*, 72. Cf. SEIFRID, ‘Law’, 41.

²²⁰ BARRET, *Acts II*, 697. Cf. SEIFRID, ‘Law’, 44. Zie Hnd. 11,20.

²²¹ Zo BARRET, *Acts II*, 698.

²²² Cf. PETERSON, *Acts*, 419.

²²³ VAN DER MEULEN, ‘Eenheid’, 168. Zie vers 24.

Paulus en Barnabas met enkele andere leerlingen naar Jeruzalem zullen gaan om de kwestie voor te leggen aan de apostelen en oudsten (vers 2). Door wie deze beslissing genomen wordt is niet duidelijk, maar gezien het feit dat de gemeente hen uitgeleide doet (vers 3) ligt het voor de hand dat het ook een beslissing van die gemeente betrof om de kwestie aan de apostelen en oudsten in Jeruzalem voor te leggen.²²⁴

Dat Jeruzalem hier geschetst wordt als basis van de christelijke gemeenten is niet verwonderlijk. Geografisch gezien vormde Jeruzalem het centrum van de toenmalig bekende wereld. Bovendien was Jeruzalem voor de Joden altijd al het religieuze centrum geweest, en dat veranderde niet met de komst van Jezus. Zo vormt de gewoonte van de autoriteiten in Jeruzalem om brieven te sturen aan de Joden in de diaspora met richtlijnen betreffende de wetgeving een belangrijke achtergrond voor de gebeurtenissen in Handelingen 15.²²⁵ Ook is te denken aan Deuteronomium 17,8 waar het volk wordt opgedragen bij zaken waarin het moeilijk is om vonnis te wijzen te gaan naar de plaats die de HEER uit zal kiezen.²²⁶

Het zijn nu de apostelen en oudsten in Jeruzalem aan wie het geschil wordt voorgelegd. De apostelen zijn degenen van de Twaalf die nog in leven zijn. Maar hun gezag als leiders van de kerk is (Hnd. 11,30) en wordt nu overgenomen door de oudsten. Veelzeggend is dat Petrus in Handelingen 12,17 van het toneel verdwijnt en vraagt of Jakobus en de anderen op de hoogte gebracht kunnen worden.²²⁷

Onderweg naar Jeruzalem komen Paulus en Barnabas door Fenicië en Samaria waar ze uitvoerig verhalen over de bekering van de heidenen, wat bij alle gelovigen daar grote vreugde wekte. Lucas geeft zo aan dat de missie aan de heidenen buiten Judea breed ondersteund wordt en dat het standpunt van de mannen uit Judea tegen de publieke opinie ingaat.²²⁸

In Jeruzalem aangekomen worden Paulus en Barnabas verwelkomd door de apostelen en oudsten en door de rest van de gemeente. Net als in Antiochië (Hnd. 14,27) vertellen ze ook hier wat God door hen tot stand heeft gebracht (vers 4). Gods handelen heeft de strijd eigenlijk al beslist.²²⁹ Maar de verzamelde gemeente antwoordt niet eensgezind positief. Enkele gelovigen uit de partij van de farizeeën staan op en zeggen dat zij

²²⁴ PETERSON, *Acts*, 422. Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 319; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 75.

²²⁵ BAUCKHAM, 'James', 417-425. Cf. KINZER, *Judaism*, 153.

²²⁶ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 75 wijst op deze tekst, zonder verder op het mogelijke verband in te gaan.

²²⁷ Zie BAUCKHAM, 'James', 428-437.

²²⁸ PETERSON, *Acts*, 422; VAN ECK, *Handelingen*, 320; BARRET, *Acts*, 703; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 390.

²²⁹ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 76. Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 390. In de woorden van BARRET, *Acts II*, 704: 'The Gentile mission has begun and it is already clear that nothing is going to stop it.'

besneden dienen te worden en opdracht moeten krijgen zich aan de wet van Mozes te houden (vers 5). Voor Lucas is het vanzelfsprekend dat er in de kerk farizeeën zijn die ook na hun bekering bij de partij van de farizeeën horen.²³⁰ Sommige van deze christelijke farizeeën menen dat het Gods wil is (impliciet in het δεῖ) dat de heidenen besneden moeten worden en daarbij dat ze de hele wet van Mozes moeten onderhouden.²³¹ Voorafgaand aan de vergadering zijn de tegenovergestelde standpunten betreffende het al dan niet besnijden van de heidense gelovigen duidelijk.²³²

Handelingen 15,6-12

De apostelen en de oudsten komen inderdaad bijeen om nader op de zaak in te gaan (vers 6). Hoewel de hele gemeente op een bepaald niveau betrokken was bij het debat en de uitkomst ervan (vers 12; 22), wordt het echte werk nu gedaan door de apostelen en oudsten.²³³ Ook onder hen ontstaat er een hevige woordenstrijd. Wie precies de tegenstanders van Paulus en Barnabas waren wordt niet gezegd, Lucas' beschrijving is gericht op het resultaat van de gebeurtenissen. Alleen het standpunt dat uiteindelijk geldigheid verkreeg wordt verdedigd.²³⁴

Allereerst komt Petrus aan het woord, die zich tot de broeders richt en zegt dat ze weten dat God hem al in het begin (ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων) uit hun midden heeft gekozen opdat de heidenen uit zijn mond het woord van het evangelie zouden horen, en zouden geloven.²³⁵ Het ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων is bij Lucas een vaste uitdrukking voor Gods raadsbesluiten. Petrus' rol als zendeling voor de heidenen stond al vast, maar is vooral duidelijk geworden in de Cornelius-episode, toen God hem tegen zijn zin gebruikt heeft als middelaar van de goede boodschap aan de heidenen.²³⁶ Aangezien hij over deze gebeurtenissen in Jeruzalem al uitgebreid verslag heeft gedaan (Hnd. 11,1-18), kan hij ze als

²³⁰ Dat de genoemde farizeeën christenen waren is op te maken uit het feit dat Lucas πιστεύω altijd verbindt aan het ontvangen van de christelijke boodschap over Jezus. Zie BARRET, *Acts II*, 704.

²³¹ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 390. WILSON, *Law*, 71-73 ziet er een probleem in dat na de gebeurtenissen van Hnd. 10 en 11 het probleem van de heidenen en de wet heropend wordt, maar acht vervolgens de toestroom van bekeerde farizeeën aanleiding genoeg voor deze heropening.

²³² VAN ECK, *Handelingen*, 320.

²³³ BARRET, *Acts II*, 712. Contra JERVELL, *Apostelgeschichte*, 391 die in vers 22 een argument ziet dat het ook in vers 6 om een gemeentevergadering gaat. Zo ook VAN DER MEULEN, 'Eenheid', 169.

²³⁴ VAN ECK, *Handelingen*, 321.

²³⁵ Door zijn hoorders als 'broeders' aan te spreken geeft Petrus aan ook de bezwaarden uit de farizeeën bij zijn hoorders in te sluiten. Zie VAN ECK, *Handelingen*, 321.

²³⁶ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 391. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat ook het διὰ τοῦ στόματός μου subtiel verwijst naar de Cornelius-episode, waarin de mond van Petrus een belangrijke rol speelde. Zie blz. 34.

bekend veronderstellen.²³⁷ Tegelijk wordt de lezer aangespoord zich de gebeurtenissen uit Handelingen 10 te herinneren.²³⁸ Petrus maakt zo ook duidelijk dat hij recht van spreken heeft in dit debat.²³⁹

God, die weet wat er in de mensen omgaat, heeft ook de heidenen de heilige Geest gegeven, zo vervolgt Petrus, waarmee Hij blijk geeft van zijn vertrouwen in hen. Dat God de harten kent geeft stilzwijgend aan dat God niet blijft steken bij de vraag of iemand besneden is of niet.²⁴⁰ De gave van de Geest was een getuigenis aan de heidenen zelf dat ze door God geaccepteerd waren en indirect aan de Joden, die door het geloof in Jezus dezelfde Geest hadden ontvangen, dat de heidenen nu met hen in één gemeenschap verenigd waren.²⁴¹ Petrus benadrukt vervolgens dat God geen enkel onderscheid heeft gemaakt tussen henzelf en de heidenen, omdat Hij hen door het geloof innerlijk heeft gereinigd.²⁴² Ze hebben dus geen reiniging door de Thora meer nodig, lijkt Petrus hier te zeggen.²⁴³

Vanuit de conclusie dat het geloof in Christus de volkeren voor God in een volkomen gelijkwaardige positie naast Israël brengt stelt Petrus nu het standpunt van de tegenstanders als onhoudbaar aan de kaak.²⁴⁴ Hij vraagt zijn tegenstanders waarom ze God op de proef stellen (πειράζετε) door op de schouders van deze leerlingen een juk te leggen dat noch hun voorouders, noch zichzelf konden dragen (vers 10). In de vraag klinkt door dat Petrus het absurd vindt wat zijn tegenstanders doen.²⁴⁵ God verzoeken is een manier van zeggen om aan te geven dat Gods doel verhinderd wordt.²⁴⁶ Ze verhinderen zijn doel doordat ze niet willen weten van zijn beslissing om de heidenen in de kerk op te nemen zoals ze zijn, maar hen het juk van de wet willen opleggen.²⁴⁷ En dat terwijl ook de Joden dat juk niet konden dragen, dat wil zeggen dat ze zich niet aan de wet konden houden, deze niet konden vervullen.²⁴⁸

Maar, zo vervolgt Petrus, wij geloven dat we alleen door de genade van de Heer Jezus gered kunnen worden, op dezelfde wijze als zij. Joden en heidenen worden op dezelfde

²³⁷ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 77-78.

²³⁸ BARRET, *Acts II*, 713.

²³⁹ BARRET, *Acts II*, 714; PETERSON, *Acts*, 425.

²⁴⁰ VAN ECK, *Handelingen*, 322.

²⁴¹ PETERSON, *Acts*, 425.

²⁴² Met διακρίνω en καθαρίζω heeft Lucas kernwoorden uit Handelingen 10-11 te pakken.

²⁴³ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 78; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 392. Cf. VAN DER MEULEN, 'Eenheid', 169.

²⁴⁴ VAN ECK, *Handelingen*, 323.

²⁴⁵ BARRET, *Acts II*, 717.

²⁴⁶ PETERSON, *Acts*, 426.

²⁴⁷ BARRET, *Acts II*, 717. Cf. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 392.

²⁴⁸ Zie VAN ECK, *Handelingen*, 324.

basis gered: niet door het naleven van de wet, maar alleen door de genade van Jezus de Heer.²⁴⁹ Als God geen voorwaarden stelt voor redding, waarom zouden de apostelen dat dan doen?²⁵⁰

Dat de apostelen en oudsten überhaupt discussiëren over de eis van de besnijdenis en het onderhouden van de wet voor heidense gelovigen heeft verschillende Bijbelgeleerden ervan overtuigd dat alle aanwezigen op het apostelconvent van mening waren dat Joodse gelovigen besneden moesten worden en zich aan de wet moesten houden.²⁵¹ De wil om nader op de rol van de wet voor heidense gelovigen in te gaan hoeft echter niet per se te duiden op het verplichte karakter van de wet voor Joodse gelovigen. Die wil geeft inderdaad aan dat er begrip was voor de eis van besnijdenis voor de heidenen, allicht vanuit de praktijk van de besnijdenis bij de Joodse gelovigen. Toch kun je op basis van het begrip voor de eis tot besnijdenis niet stellen dat de besnijdenis als verplichting werd gezien voor degenen die begrip tonen, wat in bovengenoemde redentatie feitelijk gebeurt.²⁵² Duidelijk is dat niemand de wet nodig heeft om gered te worden; over een vanwege andere redenen verplichtend karakter van de wet voor Joodse gelovigen wordt niet gesproken. Het begrip dat de Joodse leider tonen voor de vraag naar de besnijdenis van de heidense broeders geeft aan dat het de Joden wel vrijstond om de wet te houden vanuit andere motieven dan heilsnoodzakelijkheid.²⁵³

Alle aanwezigen reageren op Petrus met zwijgen, wat erop duidt dat de rede van Petrus indruk heeft gemaakt.²⁵⁴ Niemand durft hem nu tegen te spreken, Petrus heeft de eerdere woordenstrijd doen verdwijnen.²⁵⁵ Barnabas en Paulus krijgen zo de ruimte om zich bij Petrus' woorden aan te sluiten en doen verslag van wat God door hen onder de heidenen

²⁴⁹ PETERSON, *Acts*, 427 meent dat het σωθῆναι als een bijzin van doel moet worden opgevat, waardoor het πιστεύομεν een soteriologische klank krijgt: 'wij geloven om gered te worden'. Ik denk dat hij in die zin gelijk heeft dat Petrus bewust geloven en gered worden in dezelfde zin noemt, ook al lijkt mij de vertaling 'wij geloven dat wij ... gered worden' plausibeler.

²⁵⁰ BARRET, *Acts II*, 721.

²⁵¹ Zo WYSCHOGRAD, *Promise*, 209 en met hem KINZER, *Judaism*, 66-67.

²⁵² Zie ook SEIFRID, 'Law', 93 met zijn belangrijke opmerking: 'It cannot simply be assumed that if Acts refers to Jews keeping the law, Luke believes that the Law demands that they do so. Such an approach again immediately reduces what appears in Acts as reportage to a theological proposition.'

²⁵³ Cf. Citaat van Marshall bij BARRET, *Acts II*, 721 en PETERSON, *Acts*, 427.

²⁵⁴ VAN ECK, *Handelingen*, 325.

²⁵⁵ BARRET, *Acts II*, 721.

aan grote tekenen en wondertekenen gedaan had (vers 12). Ze bevestigen hiermee dat God onder de heidenen aan het werk is.²⁵⁶

Handelingen 15,13-21

Nadat ze zijn uitgesproken neemt Jakobus het woord, met de woorden: ‘broeders, luister naar mij’ (vers 13). Het is opvallend dat zijn persoon nergens in het boek Handelingen geïntroduceerd wordt. Maar dat hoefde ook niet, gezien zijn (ook hier zichtbare) leiderschap en autoriteit.²⁵⁷ Jakobus maakt duidelijk aan te sluiten bij Petrus, hier door Jakobus bij zijn oude naam Simeon genoemd, die volgens hem net uiteen heeft gezet hoe God van meet af aan (πρῶτον) het plan heeft opgevat om uit de heidenen een volk te vormen dat zijn naam vereert (vers 14).²⁵⁸ Dat volk uit de heidenen vormt nu samen met het vernieuwde Israël, het volk dat God eerder uit alle volkeren had gekozen (cf. Deut. 14,2), de ene kerk.²⁵⁹ Dit was al vanaf het begin Gods plan, dus nog voor de gebeurtenissen rondom Cornelius.²⁶⁰

Jakobus spreekt in Bijbelse termen en gaat nu over tot een rechtstreeks Schriftcitaat.²⁶¹ Volgens hem bevestigen de profeten wat Petrus zegt (vers 15). Deze volgorde geeft vermoedelijk aan dat Gods handelen bepaalt hoe de Schrift begrepen moet worden, en niet andersom.²⁶² Hij citeert vervolgens Amos 9,11-12, maar dan wel in een bewerkte en geïnterpreteerde vorm van de tekst in de Septuaginta. Het citaat bevat ook allusies naar andere teksten, vandaar dat Jakobus spreekt over de profeten en niet maar over één profeet.²⁶³ Zo is het ‘ik zal terugkeren’ (ἀναστρέψω) waarschijnlijk een toespeling op Jeremia 12,15-16, waardoor de context van die tekst, die spreekt over de heidense volken die gebouwd zullen worden in het midden van het volk, ook onder de aandacht wordt geroepen.²⁶⁴ Het ‘ik zal terugkeren’ zelf geeft aan dat de redding alleen aan de genadige

²⁵⁶ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 79; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 393.

²⁵⁷ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 393.

²⁵⁸ Het is opmerkelijk dat Lucas hier de naamvorm Συμεών gebruikt, terwijl hij elders alleen Simon met een Griekse iota schrijft. Het zou goed kunnen dat Lucas op deze manier wil suggereren dat er Aramees werd gesproken. Zie VAN ECK, *Handelingen*, 325.

²⁵⁹ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 79.

²⁶⁰ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 394.

²⁶¹ VAN ECK, *Handelingen*, 326. Met Van Eck ga ik ervan uit dat de volgende toespraak inderdaad van Jakobus stamt, aangezien ik geen overtuigende reden zie om anders te denken. Contra BARRET, *Acts*, 728 die in het gemixte en geïnterpreteerde citaat reden ziet om Jakobus als auteur uit te sluiten. Maar zoals PETERSON, *Acts*, 431 zegt moeten we niet te snel de mogelijkheid uitsluiten dat Jakobus Grieks kende en gebruikte.

²⁶² PETERSON, *Acts*, 430.

²⁶³ Zie vooral BAUCKHAM, ‘James’, 453.

²⁶⁴ BAUCKHAM, ‘James’, 454.

toewending van God is te danken.²⁶⁵

Het citaat uit Amos 9 spreekt over het opbouwen van de ingevallen tent van David en het doen herrijzen van dit huis, zodat de mensen die overgebleven zijn de Heer zullen zoeken, evenals alle heidenen over wie Gods naam is uitgeroepen. Jakobus ziet de wederopbouw van de ingevallen tent van David vervuld in Christus' leven, sterven en opstanding. In Hem wordt ook het volk Israël vernieuwd.²⁶⁶ Dat ook over de heidenen Gods naam is uitgeroepen en dat de rest van de mensen Hem zal zoeken betreft hij op het feit dat ook de heidenen nu bij Gods gemeente zijn gaan horen.²⁶⁷ Door de vernieuwing van het volk Israël kunnen ook de heidenen zich bekeren.²⁶⁸ Met een toespeling op Jesaja 45,21 voegt Jakobus nog toe dat de Heer deze dingen bekend heeft gemaakt van eeuwigheid. Zo bevestigt hij Petrus' woorden dat al van oudsher behoorde te zijn geweten dat de heidenen zich tot God zouden keren.²⁶⁹

Hoe de Joden en heidenen in het ene volk kunnen samenleven werkt Jakobus nu praktisch uit. Hij is van mening dat de heidenen die zich tot God bekeren niet belast moeten worden (vers 19). Jakobus' gezag komt duidelijk naar voren in het vooropstellen van het ἐγὼ κρίνω (ik ben van mening) en de aanvulling van παρενοχλεῖν (te belasten) zonder subject daarbij in de accusativus. Het lijkt erop dat het in Jakobus' macht ligt om de heidenen wel of niet te belasten.²⁷⁰ Hij spreekt hier over heidenen die zich tot God hebben bekeerd. Ze hebben zich dus afgekeerd van de afgoden die ze eerst dienden.²⁷¹ Waarmee de bekeerde heidenen niet belast moeten worden wordt niet expliciet vermeld, maar slaat gezien de context op de besnijdenis en daarmee het geheel van de geboden van de wet.²⁷²

Jakobus is voorts van mening dat deze bekeerde heidenen wel schriftelijke instructies moeten krijgen. Ze moeten zich onthouden van de dingen die door de afgoden besmet zijn

²⁶⁵ VAN ECK, *Handelingen*, 327. Ook de slotwoorden van de aangehaalde profetische woorden benadrukken Gods handelen. Zie JERVELL, *Apostelgeschichte*, 395-396.

²⁶⁶ BARRET, *Acts II*, 725; VAN DER MEULEN, 'Eenheid', 173.

²⁶⁷ VAN ECK, *Handelingen*, 326.

²⁶⁸ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 395; VAN DER MEULEN, 'Eenheid', 172. KINZER, *Judaism*, 159-160 legt nadruk op het bestaan van twee groepen in de ene kerk: christenen uit de Joden en christenen uit de heidenen. Hij ziet hierin een legitimatie voor het feit dat de geboden die voor Israël gelden niet ook voor de heidense groep gelden. Toch zou je de redenering net zo goed om kunnen draaien: het bijzondere is dat mensen met een verschillende achtergrond nu één kerk vormen, waarin iedereen aan elkaar gelijk is, ook wat Gods wet betreft.

²⁶⁹ VAN ECK, *Handelingen*, 327. PESCH, *Apostelgeschichte II*, 80 wijst nog op Jes. 45,23 waar staat dat elke knie zich voor de HEER zal buigen en elke tong bij Hem zal zweren. Ook deze woorden worden door het γνωστὰ ἀπ' αἰῶνος door Jakobus in gedachten geroepen.

²⁷⁰ BARRET, *Acts II*, 729. Hetzelfde geldt voor het ἐπιστεῖλαι in vers 20.

²⁷¹ BARRET, *Acts II*, 729; VAN ECK, *Handelingen*, 327.

²⁷² PETERSON, *Acts*, 433; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 396.

(τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων), van ontucht (τῆς πορνείας), van het verstikte (τοῦ πνικτοῦ) en van bloed (τοῦ αἵματος) (vers 20).

Als eerste worden dus de dingen die door de afgoden besmet zijn genoemd, letterlijk ‘de verontreinigingen van de afgoden’. Op zichzelf hebben deze woorden niet per se betrekking op voedsel. In de rest van de Bijbel komt dit woord niet voor, maar het werkwoord ἀλίσγέω komt in de Septuaginta wel voor en heeft daar steeds betrekking op voedsel.²⁷³ Het is aannemelijk dat daarom ook hier aan verontreiniging door voedsel gedacht moet worden. Zo wordt het verbod in Handelingen 15,29 ook gespecificeerd met ‘offervlees dat bij de afgodendienst is gebruikt’ (εἰδωλοθύτων).²⁷⁴ Zulk geofferd vlees werd aangeboden ter consumptie bij heidense tempelfeesten en kon ook op de markt terecht komen.²⁷⁵ Het lijkt mij dan ook onwaarschijnlijk dat het τῶν ἀλισγημάτων als een overkoepelende term voor de vier volgende verboden gezien moet worden, zoals sommigen menen.²⁷⁶

Ten tweede moeten de heidenchristenen zich onthouden van ontucht. Πορνεία heeft een breed betekenisspectrum. Het is niet beperkt tot tempelprostitutie,²⁷⁷ maar omvat alles wat seksueel immoreel is.²⁷⁸ Als derde klinkt het verbod op het verstikte. Het verstikte betreft vlees van een dier dat niet goed geslacht is, zodat het eigenlijk gestikt is in zijn bloed.²⁷⁹ Dit was het geval wanneer de priester de luchtpijp van het dier doorsneed, wat bij de Grieken niet verboden was.²⁸⁰ Het probleem van zulk vlees is dat het bloed in het vlees is achtergebleven, vandaar ook de vertaling van de NBV met ‘vlees waar nog bloed in zit’.²⁸¹ Het verbod op het verstikte is dus in zekere zin een verfijning van het verbod op bloed, dat op dit verbod volgt.²⁸² Voor de interpretatie van πνικτός als vlees van dieren die op een andere wijze dan door de rituele Joodse slachting zijn omgekomen,²⁸³ moet het begrip mijns

²⁷³ Dan. 1,8; Mak. 1,7; Sir. 40,29. Zie PETERSON, *Acts*, 433.

²⁷⁴ SEIFRID, ‘Law’, 48.

²⁷⁵ Cf. ‘εἰδωλόθυτος’ in: BAUER, *Wörterbuch*, 446.

²⁷⁶ Zo VAN HOUWELINGEN, ‘Besluit’, 83; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 81; VAN ECK, *Handelingen*, 327.

²⁷⁷ Zo VAN HOUWELINGEN, ‘Besluit’, 83 en VAN ECK, *Handelingen*, 328 door hun opvatting dat τῶν ἀλισγημάτων ook τῆς πορνείας bepaalt.

²⁷⁸ SEIFRID, ‘Law’, 48; PETERSON, *Acts*, 434. Cf. BARRET, *Acts II*, 732. De betekenis van πορνεία vanuit het (mogelijke) verband met Lev. 17-18 vernauwen tot de seksueel immorele praktijken uit Lev. 18,6-18, zoals JERVELL, *Apostelgeschichte*, 397 en PESCH, *Apostelgeschichte II*, 81 doen, is onnodige inlegkunde.

²⁷⁹ MULDER, ‘Bloedworst’, 84. Over niet ritueel juist geslacht vlees spreken ook LÖHR, ‘Speisenfrage’, 29 en PETERSON, *Acts*, 434.

²⁸⁰ SANDERS, *Law*, 388.

²⁸¹ Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 329.

²⁸² Cf. WILSON, *Law*, 91.

²⁸³ Zo JERVELL, *Apostelgeschichte*, 397; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 81 en VAN HOUWELINGEN, ‘Besluit’, 83.

inziens te ver opgerekt worden.²⁸⁴

Het vierde verbod is zoals gezegd het verbod op bloed. Na het verbod op het verstikte lijkt het overbodig. Toch bevat het verbod op bloed meer dan alleen bloed in vlees, het gaat ook over het drinken van bloed dat tijdens heidense offerrituelen kon plaatsvinden en waar het idee achter zat van het deel krijgen aan goddelijke natuurkrachten.²⁸⁵ Daar komt bij dat in de oudtestamentische wetgeving en latere Joodse interpretaties wetten over dierlijk en menselijk bloed nauw samenhangen vanuit de overtuiging dat bloed leven is.²⁸⁶ Het verbod op bloed kan daarom gezien worden als een spijswet met bredere implicaties, die ook het verbod op bloedvergieten behelst.²⁸⁷ Het verbod is bedoeld als symbool dat eerbied voor het leven en de erkenning van God als de gever ervan uitdrukt.²⁸⁸

Velen hebben nagedacht over de achtergrond van de vier verboden. Duidelijk is dat Jakobus' voorstel een complete afkeer van afgodsdienst en daaraan verwante praktijken beoogt.²⁸⁹ Maar dan nog blijft de vraag waarom de heidense gelovigen zich juist van deze vier zaken moeten onthouden. Er is wel gezegd dat Jakobus met deze vier verboden ervoor zou hebben willen zorgen dat de grootste barrières die de tafelgemeenschap tussen christenen uit de Joden en christenen uit de heidenen in de weg stonden geslecht zouden worden.²⁹⁰ Maar dan wordt vergeten dat God zelf de omgang tussen Joodse en heidense gelovigen al mogelijk had gemaakt door heidenen rein te verklaren. Bovendien had God ook over heidenen de heilige Geest uitgestort.²⁹¹

De achtergrond van de minimumeisen moet gezocht worden in Leviticus 17 en 18, waar een hele set van geboden te vinden is die niet alleen voor Israël zijn bedoeld, maar ook voor 'de vreemdeling die in uw midden woont'. De vier geboden van het aposteldecreet corresponderen met deze geboden voor de vreemdeling.²⁹² Leviticus 17,7-8 bevat het

²⁸⁴ Cf. BARRET, *Acts II*, 732. Wilson, *Law*, 88.

²⁸⁵ VAN ECK, *Handelingen*, 329. Cf. VAN HOUWELINGEN, 'Besluit', 83; Wilson, *Law*, 97. PETERSON, *Acts*, 434 heeft het over consumptie van bloed in welke vorm dan ook.

²⁸⁶ Gen. 9,4-6; Lev. 17,10-14; 24,17-18. Zie blz. 9.

²⁸⁷ BOCKMUEHL, *Law*, 166.

²⁸⁸ VERSLUIS, 'Bloed', 277.

²⁸⁹ VAN HOUWELINGEN, 'Besluit', 83, 90; BARRET, *Acts II*, 733. JERVELL, *Apostelgeschichte*, 397; WILSON, *Law*, 95-96. Wilson wijst hier ook op de interpretatie van Origenes en de Pseudo-Clementinen van het verstikte en bloed als voedsel van demonen.

²⁹⁰ Zo PESCH, *Apostelgeschichte II*, 80. Cf. Seifrid, 'Law', 50.

²⁹¹ Hnd. 10,15.28.34.44-48.

²⁹² BAUCKHAM, 'James', 458-460. Dat de parallel ligt in de exegetische regel *gezera shawah* op basis van het מִן הַחַיָּוִת in Jer. 12,16 en Zach. 2,11a, teksten die Jakobus waarschijnlijk vermengd heeft in zijn citaat van Amos 9, acht ik vergezocht. Ook zonder dit verband blijft de connectie tussen Hnd. 15 en Lev. 17-18 echter bestaan, contra PETERSON, *Acts*, 435 die het hele verband met Lev. 17-18 lijkt te ontkennen op basis van Bauckhams

verbod op het slachten van offerdieren voor afgoden, in Leviticus 18,6-23 wordt een lijst opgesomd van verboden seksuele relaties, Leviticus 17,13 draagt ook de vreemdeling op om van dieren die buit gemaakt zijn het bloed te laten weglopen,²⁹³ nadat in 17,10-12 het verbod heeft geklonken op het eten van bloed. De minimumeisen uit Handelingen 15 drukken dus uit wat de wet van Mozes van heidenen vraagt.²⁹⁴

Dat Leviticus 17-18 het enige substantiële oudtestamentische corpus bevat van geboden voor de vreemdelingen in het midden van Israël maakt dit verband meer dan plausibel. Daar komt nog bij dat de volgorde van de geboden in Handelingen 15,29 en 21,25 dezelfde is als die in Leviticus.²⁹⁵ Bovendien verwijzen de meeste van de overige wetten die op de vreemdelingen gericht zijn naar de Tempelcultus. Nu de christenen uit de heidenen bij de nieuwe tempel van Gods gemeente horen hoeven deze wetten niet meer op hen toegepast te worden.²⁹⁶ Op zijn minst opvallend is ook dat in Ezechiël 33,24-26 haast dezelfde minimumeisen genoemd worden voor de bewoners van het land Israël. Ze worden veroordeeld omdat ze vlees eten waar het bloed nog in zit, afgoden vereren, bloed vergieten, op hun zwaard vertrouwen, gruweldaden begaan en elkaars vrouwen onteren.²⁹⁷

Een tweede Bijbelse achtergrond voor de minimumeisen vormen de zogenaamde noachitische geboden, al is hiervan spreken strikt genomen anachronistisch. Het betreft geboden die God volgens de Joodse opvattingen aan alle mensen gegeven heeft, nog voor het Sinaïverbond. In de woorden van Genesis 2,16-17 dat de mens van alle bomen mag eten, maar niet van de boom van de kennis van goed en kwaad zag men de zes adaämitische geboden geworteld, ook op basis van de zonden die in Genesis 1-11 beschreven worden. Het zijn het gebod tot het inrichten van een rechtsorde en de verboden op afgoderij, blasfemie, moord, ontucht en diefstal. In Genesis 9 krijgen Noach en zijn nakomelingen nog geboden te

speculatieve centraal stellen van Jer. 12,16. Cf. HEIL, *Ablehnung*, 151-152; LÖHR, 'Speisenfrage', 29; STRANGE, *Problem*, 96; JERVELL, *Apostelgeschichte*, 397; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 81; VAN DER MEULEN, 'Eenheid', 175.

²⁹³ Hier wordt dus positief gesteld wat wél gegeten mag worden, wat gezien kan worden als een positief geformuleerd verbod op vlees waar bloed in zit. Contra WILSON, *Law*, 88 en met hem SEIFRID, 'Law', 49 die de link tussen πνικτός en Lev. 17-18 als obscuur beschouwen.

²⁹⁴ JERVELL, *Unknown*, 40. Volgens WILSON, *Law*, 86 en SEIFRID, 'Law', 49 maakt het gebruik van het woord προσηλύτος in de Septuaginta van Lev. 17 en 18 dat de Joden uit de eerste eeuw deze voorschriften ook alleen op volledige proselieten van toepassing achtten. Maar dat hoeft volgens mij niet per se het geval te zijn geweest.

²⁹⁵ STRANGE, *Problem*, 96. Contra WILSON, *Law*, 86 die meent dat het in Lev. 17-18 niet gaat om de regels voor de vreemdelingen in het land.

²⁹⁶ BAUCKHAM, 'James', 461.

²⁹⁷ Cf. BOCKMUEHL, *Law*, 154.

horen tegen bloedvergieten en de consumptie van bloed.²⁹⁸ De belangrijkste Talmoedpassage over de noachitische voorschriften is bSanhedrin 56a-b, waar de geboden zijn: (het inrichten van een) rechtsorde, zich onthouden van godslastering, van afgodendienst, van bloedschande, van bloedvergieten, van diefstal en van het eten van vlees van levende dieren.²⁹⁹ Hoewel de noachitische geboden in verschillende vormen voorkomen is de variant met zeven geboden het meest wijdverbreid.

Ruwweg komen de noachitische geboden overeen met die wetten uit de Pentateuch waarop voor Israëlieten de doodstraf stond. De kern ervan bestaat uit de drie kardinale misdrijven van ontucht, bloedvergieten en afgoderij. Sommige opsommingen van de noachitische geboden bevatten zelfs alleen deze drie geboden.³⁰⁰ Deze ‘driezondenleer’ leende zich ook uitstekend voor gebruik als minimaal moreel kader voor niet-Joodse godvrezenden.³⁰¹ Opvallend is dat ook precies deze drie zonden voor de christenen in de eerste eeuwen na Christus de doodzonden blijven. Daarbij hebben Joodse rabbi’s op de synode van Lydda in de 2^e eeuw juist deze drie geboden tot minimumtest van trouw voor Joden bestempeld.³⁰² In het besluit van Handelingen 15 krijgen de heidenen dus de universele geboden opgelegd die vergelijkbaar zijn met de latere noachitische geboden uit de rabbijnse literatuur.³⁰³

De geboden die later noachitisch werden genoemd vormen helemaal een plausibele achtergrond voor het aposteldecreet wanneer ervan uitgegaan wordt dat de Westerse tekstoverlevering de meest oorspronkelijke is. In deze tekstvarianten ontbreekt namelijk het *πνικτός* in elk van de drie verzen waarin het aposteldecreet staat vermeld.³⁰⁴ De drieslag van verboden die je dan overhoudt komt verbazingwekkend goed overeen met de drie genoemde kardinale zonden, helemaal wanneer het verbod op bloed uitgelegd wordt als verbod op bloedvergieten. De apostelen kunnen het algemene verbod op afgoderij in het decreet verscherpt hebben door het eten van aan afgoden gewijd vlees te verbieden.³⁰⁵

De Westerse tekstvarianten hebben verder in vers 20 nog een aanvulling ten

²⁹⁸ BOCKMUEHL, *Law*, 150-151.

²⁹⁹ Cf. VAN DER MEULEN, ‘Eenheid’, 176.

³⁰⁰ FLUSSER & SAFFRAI, ‘Aposteldekret’, 184.

³⁰¹ FLUSSER & SAFFRAI, ‘Aposteldekret’, 179.

³⁰² FLUSSER & SAFFRAI, ‘Aposteldekret’, 175; BOCKMUEHL, *Law*, 160-161.

³⁰³ TOMSON, *Hemel*, 205. Wellicht dat de rabbijnen bij hun nadenken over het noachitisch verbond zich hebben laten inspireren door de voorschriften uit Leviticus.

³⁰⁴ Hnd. 15,20.29; 21,25.

³⁰⁵ FLUSSER & SAFFRAI, ‘Aposteldekret’, 181.

opzichte van de niet-Westerse tekst: een vorm van de Gulden Regel ‘wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet’. Mede deze aanvulling heeft ertoe geleid dat velen de Westerse tekstvarianten als latere, morele hervorming van de oorspronkelijk rituele tekst hebben gezien.³⁰⁶ Anderen menen dat het precies andersom is: door latere toevoeging van ‘het verstikte’ heeft men de gelovigen uit de heidenen ook aan rituele zaken willen binden.³⁰⁷ Wel moet bedacht worden dat elk gebod zowel een ethisch als ritueel aspect heeft en dat het bestempelen van de ene tekstvorm als ritueel en de andere als ethisch te simplistisch is.³⁰⁸

Voor de Westerse tekstoverlevering als de oorspronkelijke pleit dat het onwaarschijnlijk is dat een verbod later weggelaten zou worden.³⁰⁹ Ook in het feit dat *πνικτός* een zeldzaam en ingewikkeld woord is dat het verbod op bloed lijkt te specificeren kan een argument gezien worden dat de tekstvariant zonder *πνικτός* de oorspronkelijke is.³¹⁰

Al met al lijken de argumenten voor latere toevoeging van het *πνικτός* en dus voor de Westerse tekst als de oorspronkelijke het sterkst. De Gulden Regel lijkt wel van later datum te zijn. Maar van welke tekst ook uitgegaan wordt, duidelijk is dat zowel de geboden voor de vreemdelingen in het land uit Leviticus 17-18 als de latere noachitische geboden een plausibele achtergrond vormen voor de geboden die de apostelen in Handelingen 15 aan de gelovigen uit de heidenen opleggen.

Jakobus besluit zijn woorden in vers 21 met de opmerking dat Mozes immers al sinds mensenheugenis in haast elke stad mensen heeft die hem prediken, omdat hij op iedere sabbat in de synagogen wordt voorgelezen. Deze woorden zouden terug kunnen slaan op vers 19. Dan is de gedachte: ‘Wij hoeven de heidenen niet te belasten, want Mozes heeft al genoeg predikers aan zijn kant’.³¹¹ Maar net zo goed kan vers 21 betrekking hebben op vers 20. In dat geval wordt juist benadrukt dat het gezag van Mozes en het gezag van de synagoge door het genomen decreet niet geschaad worden.³¹² Degenen die Mozes verkondigen in de synagogen hebben ook geen reden om de Joodse christenen vanwege hun omgang met heidenen te beschuldigen.³¹³ Wanneer de verboden die in vers 20 aan de

³⁰⁶ Zo BOCKMUEHL, *Law*, 166; SEIFRID, ‘Law’, 48; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 81.

³⁰⁷ Zo FLUSSER & SAFFRAI, ‘Aposteldekret’, 185.

³⁰⁸ Cf. BARRET, *Acts II*, 736; STRANGE, *Problem*, 93.

³⁰⁹ TOMSON, *Hemel*, 212 en *Paul*, 178.

³¹⁰ WILSON, *Law*, 91; STRANGE, *Problem*, 99-100.

³¹¹ Zo bijv. SEIFRID, ‘Law’, 50.

³¹² Zo bijv. VAN ECK, *Handelingen*, 331.

³¹³ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 85.

heideneen worden opgelegd als een soort basissamenvatting van de Thora gezien zouden kunnen worden, kan de betekenis ook zijn dat ze al bekend waren aan de heidense gelovigen. Die hadden immers elke sabbat kunnen horen hoe ‘Mozes’ verkondigd werd.³¹⁴ De positieve rol die Mozes hier krijgt toebedeeld zou ook kunnen aangeven dat Jakobus er wellicht op hoopt dat de heidenen uiteindelijk veel meer geboden uit de Thora gaan houden, doordat zij in hun woonplaatsen van de Joodse gemeenschap horen en zien wat het betekent om zo met God te leven.³¹⁵

Vermoedelijk heeft Jakobus zowel op vers 19 als op vers 20 willen wijzen. Hij heeft immers duidelijk gemaakt dat het niet nodig is om de heidense volgelingen te belasten door van hen de besnijdenis te eisen. Tegelijk wordt een kern van de wet van Mozes als universeel geldend gezien en wordt deze daarom van Joodse en heidense gelovigen gevraagd.³¹⁶

Handelingen 15,22-33

Jakobus blijkt inderdaad gezag te hebben over de aanwezigen. De apostelen en oudsten besluiten in overleg met de hele gemeente om Judas Barsabbas en Silas, twee leiders uit de gemeente, met Paulus en Barnabas als afgevaardigden mee te zenden naar Antiochië (vers 22). Van Paulus en Barnabas wordt als aanbeveling nog gezegd dat ze geliefd zijn en hun leven op het spel hebben gezet voor de naam van onze Heer Jezus Christus. De vier mannen krijgen een brief mee van de apostelen en oudsten, gericht aan de broeders en zusters uit de heidenen in Antiochië en in Syrië en Cilicië, het missionaire achterland van de metropool Antiochië, waar kennelijk nog meer gemeenten waren (vers 23).³¹⁷ Voor het eerst wordt ἀδελφοί nu gebruikt om heidenen aan te duiden, waarmee aangegeven wordt dat zij helemaal bij het volk van God horen.³¹⁸ Met het sturen van een brief wordt overigens ook Jakobus’ voorstel om de bekeerde heidenen schriftelijke instructies mee te geven (vers 20) opgevolgd.

De hele gemeente stemt in met het besluit, dus ook de bezwaarden uit vers 5. Dat er een gezaghebbende delegatie op pad wordt gestuurd en dat in de brief de apostelen en oudsten als afzenders genoemd worden onderstreept het officiële karakter van het

³¹⁴ Cf. LE CORNU & SHULAM, *Commentary*, 838-840; WILSON, *Law*, 84.

³¹⁵ Zo MULDER, ‘Bloedwurst’, 85.

³¹⁶ Cf. BARRET, *Acts II*, 737.

³¹⁷ PESCH, *Apostelgeschichte II*, 82. In vers 41 wordt verteld dat Paulus en Silas na hun verblijf in Antiochië door Syrië en Cilicië trokken, waar ze de gemeenten bemoedigden. De brief zal dus ook zeker bij deze geadresseerden zijn aangekomen.

³¹⁸ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 400.

genomen besluit.³¹⁹ Opvallend is wel dat Jakobus niet bij name als één van de afzenders genoemd is, maar dat laat zijn leidende positie onverlet.³²⁰

In de brief wordt na de groet gerefereerd aan het bezoek dat enkelen uit de gemeente van Jeruzalem op eigen houtje aan de gemeente in Antiochië hebben gebracht en aan de verwarring en verontrusting die hun uitspraken hebben veroorzaakt. Wellicht dat de uitspraken de heidense gelovigen aan het twijfelen brachten over hun redding.³²¹ Ter geruststelling wordt nu duidelijk gemaakt dat de broeders die deze brief met zich meebrengen wel degelijk door de eensgezinde gemeente gezonden zijn (vers 25-26), zij kunnen ook de inhoud van de brief mondeling toelichten (vers 27).³²²

In vers 28 volgt het eigenlijke besluit om hen geen andere verplichtingen op te leggen dan wat strikt noodzakelijk is, dat volgens de brief zowel de heilige Geest als hen goed dacht. Ze waren ervan overtuigd dat de Geest door hen heen had gewerkt en gesproken. Het is de Geest zelf die de verplichtingen aan de heidense gelovigen oplegt, de eensgezindheid van de kerk getuigde van een beslissing die de heilige Geest al genomen had.³²³ De verplichtingen luiden: onthoud u van offervlees dat bij de afgodendienst is gebruikt, van bloed, van het verstikte en van ontucht. De schrijvers voegen hier nog aan toe dat als ze zich hier aan houden ze juist handelen. De vereisten lijken daarmee eerder als een moreel appèl opgevat te moeten worden dan als een wettelijke verplichting.³²⁴ De brief wordt afgesloten met een groet.

Lucas vervolgt te vertellen dat de vier mannen afscheid namen, naar Antiochië vertrokken en de brief aan de verzamelde gemeente overhandigden. De reactie op de brief vertelt hij ook: toen de brief was voorgelezen verheugde de gemeente zich over de bemoedigende inhoud (vers 31). Het pastorale doel van de brief is bereikt, de inhoud wordt geenszins als last opgevat.³²⁵ En Judas en Silas blijken niet voor niets meegekomen te zijn: ze hielden een lange toespraak waarin ze de gelovigen bemoedigden en sterkten. Lucas vertelt bovendien dat ze zelf profeten waren, waarmee hij onderstreept dat ook de mondelinge

³¹⁹ VAN ECK, *Handelingen*, 332.

³²⁰ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 400.

³²¹ VAN ECK, *Handelingen*, 332.

³²² Cf. VAN ECK, *Handelingen*, 333.

³²³ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 401; BARRET, *Acts II*, 744.

³²⁴ PETERSON, *Acts*, 440. Contra BARRET, *Acts II*, 745 die het zelfs waarschijnlijk acht dat het onderhouden van de vier geboden een voorwaarde voor redding is.

³²⁵ VAN ECK, *Handelingen*, 334; PESCH, *Apostelgeschichte II*, 83.

toelichting op het decreet en hun verdere verkondiging door de Geest geleid is.³²⁶ Alle verontrusting en verwarring wordt nu weggenomen. Ook bleven Judas en Silas nog enige tijd in Antiochië, waarna ze met een vredeswens door de gelovigen teruggezonden werden naar degenen die hen hadden afgevaardigd.³²⁷ De vredeswens duidt op verzoening tussen de gemeenten van Jeruzalem en Antiochië.³²⁸ De perikoop eindigt met de vermelding dat Paulus en Barnabas in Antiochië bleven en de boodschap van de Heer met nog vele anderen onderwezen en verkondigden (vers 35). Te denken valt hier aan de profeten en leraren die in Handelingen 13,1 genoemd worden.³²⁹

Dat de in de brief vermelde verplichtingen niet alleen voor de heidense gelovigen van Antiochië en omgeving golden blijkt uit het feit dat Paulus op zijn eerste zendingsreis de besluiten van de apostelen en oudsten ook overbrengt aan andere gemeenten (Hnd. 16,4). En in 21,25 horen we Paulus vertellen dat ze de heidenen die het geloof hebben aanvaard schriftelijk op de hoogte hebben gesteld van hun beslissing over de gevraagde onthouding. De brief is dus voor alle heidenen in het geloof bedoeld, zoals ook Jakobus in 15,9 al over 'de heidenen die zich tot God bekeren' sprak.³³⁰ De universaliteit van de genoemde eisen wordt ook zichtbaar in andere nieuwtestamentische teksten waarin van heidenen gevraagd wordt zich van afgoderij en ontucht af te keren en geen vlees te eten dat aan afgoden is gewijd.³³¹ Ook het verbod op bloed bleef gelden, zo laten vroegchristelijke teksten zien die het onthouden van bloed van dieren opvoeren als argument dat christenen zich ook van bloed van mensen onthouden.³³²

Consequenties voor vandaag

Het universele karakter van de in Handelingen 15 genoemde geboden betekent voor ons als hedendaagse christenen uit de heidenen dat ook wij ons aan die geboden dienen te houden. Met vlees dat aan afgoden gewijd is zullen wij niet zo snel te maken krijgen, maar met andere vormen van heidense afgoderij en goddeloosheid des te meer. In lijn met

³²⁶ JERVELL, *Apostelgeschichte*, 402.

³²⁷ Sommige handschriften hebben nog een vers 34 met de melding dat Silas in Antiochië bleef, waarschijnlijk om de opmerking in vers 40 te verklaren dat Silas met Paulus door Syrië en Cilicië trok.

³²⁸ PETERSON, *Acts*, 441.

³²⁹ BARRET, *Acts II*, 750.

³³⁰ Cf. PETERSON, *Acts*, 437; BARRET, *Acts II*, 740. Contra PESCH, *Apostelgeschichte II*, 82 die stelt dat de brief puur op het conflict in Antiochië reageert en niet is ontworpen met oog op de universele kerk.

³³¹ 1 Kor. 5-6; 8; 10,7-22; 1 Tes. 1,9; 4,1-8; Op.2,14.

³³² Eusebius, *HE* 6.1.26; Minucius Felix, *Octavius* 30.6. Zie STRANGE, *Problem*, 95, ook voor andere vroegchristelijke teksten over het onthouden van bloed.

Handelingen 15 zullen wij ons van elke vorm van afgoderij verre moeten houden.³³³ Daarbij hoort dat we ons dienen te onthouden van ontucht, dus van elke vorm van seksuele immoraliteit. Dit verbod is helaas maar al te actueel. Ook het verbod op bloed, wanneer dit uitgelegd wordt als verbod op bloedvergieten, is een verbod waaraan christenen zich moeten houden.

Lastiger is wat we aanmoeten met het verbod op het verstikte, dus vlees waar bloed in zit, en op de consumptie van bloed. Wanneer we in ogeschouw nemen dat het verbod opkomt uit de overtuiging dat bloed leven is en dat het bedoeld is als symbool dat eerbied voor het leven en de erkenning van God als de gever ervan uitdrukt, is het echter ook voor ons waardevol om af te zien van de consumptie van bloed. Omdat het vlees dat op ons bord beland geen bloed meer bevat is dit in de praktijk makkelijk realiseerbaar. Wel doen we er als christenen goed aan om bijvoorbeeld geen bloedworst en balkenbrij te eten.

Tegelijk doet het verbod op bloed ons stilstaan bij de hoeveelheid vlees die we eten. Immers, voor elk stukje vlees heeft er bloed gevloeid, leven dat God heeft gegeven. We worden zo ook opgeroepen tot matiging in vleesconsumptie. Dat komt neer op bewust boodschappen doen en (regelmatig) kiezen voor een vegetarische maaltijd. Ook zou je vanuit de waarde van een dierenleven kunnen kiezen voor biologisch vlees en zuivel. Overigens wordt het christenen uit de heidenen in Handelingen 15 ook niet verboden om meer wetten na te leven dan de speciaal aan hen opgelegde verboden. De positieve rol die Mozes door Jakobus krijgt toebedeeld zou er zelfs op kunnen wijzen dat het goed is wanneer christenen uit de heidenen meer wetten dan de noodzakelijke opvolgen. Noodzakelijk is dat echter geenszins.

Ook voor christenen uit de Joden gelden natuurlijk de geboden die de heidenen opgelegd kregen. Of de verplichting om zich ook aan de overige oudtestamentische spijswetten te houden voor hen nu wordt opgeheven kan uit Handelingen 15 niet worden opgemaakt. Hun wordt in ieder geval niets in de weg gelegd om zich wel aan die wetten te blijven houden. Uit Handelingen 10 is duidelijk dat gelovige Joden en heidenen nu één volk vormen op basis van hun geloof in de Messias en niet langer op basis van etnische achtergrond of naleving van de rituele wetten.³³⁴ Het lijkt er ook op dat God aan Petrus duidelijk heeft gemaakt dat het onderscheid tussen rein en onrein voedsel is opgeheven. Op

³³³ Cf. VAN HOUWELINGEN, 'Besluit', 90.

³³⁴ PETERSON, *Acts*, 442.

basis van Handelingen 10 is het aannemelijk dat Joodse christenen zich nu niet meer van heidenen hoeven te onderscheiden door de (spijs)wetten te volgen. Maar het staat hen zeker vrij om dat wel te doen.

Conclusie

Op meerdere plekken in de geschiedenis van Cornelius in Handelingen 10 staat het thema van het binnengaan centraal. Dit thema geeft aan dat het in dit verhaal gaat om het verdwijnen van grenzen tussen Joden en heidenen. De weliswaar godvrezende maar toch nog steeds onreine heiden Cornelius krijgt bezoek van een engel, wordt in een visioen aan Petrus door God rein verklaard, ontvangt de heilige Geest en wordt gedoopt. God maakt geen onderscheid tussen Joden en heidenen die Hem vrezen, zo wordt duidelijk uit de gebeurtenissen.

Dat gelovige Joden en heidenen nu vrijelijk met elkaar kunnen omgaan lijkt te komen doordat de barrières die die omgang bemoeilijkten, de spijswetten, zijn weggenomen. Niet voor niets zal juist het beeld van reine en onreine dieren gebruikt zijn om aan te geven dat alle mensen rein zijn. Vermoedelijk kan Petrus ook bij de heidense Cornelius binnengaan en met hem eten, juist omdat het onderscheid tussen rein en onrein voedsel is afgeschaft. De weg tot de missie aan de heidenen is nu bereid.

Er komen dan ook veel heidenen tot geloof, vooral in Antiochië. De vraag komt op of zij zich moeten laten besnijden en de wet moeten onderhouden om gered te worden. De apostelen en oudsten in Jeruzalem, dat als centrum gold van de christelijke gemeenten, moeten hier uitsluitsel over geven. De wil om in te gaan op de rol van de wet voor heidense gelovigen duidt overigens niet op de verplichting van het onderhouden van de wet voor Joodse gelovigen. Wel blijkt dat Joden de wet vanwege andere motieven dan heilsnoodzakelijkheid kunnen blijven houden.

Na een heftige woordenstrijd neemt Petrus het woord. Hij heeft ervaren dat God geen enkel onderscheid heeft gemaakt tussen de heidenen en henzelf, omdat Hij ze door het geloof innerlijk heeft gereinigd. Petrus meent dat ze de heidenen niet het juk van de wet moeten opleggen, omdat Joden en heidenen alleen door de genade van Jezus de Heer gered worden.

Jakobus sluit zich bij hem aan en maakt met een bewerkt citaat van Amos 9,11-12 duidelijk dat in Christus' leven, sterven en opstanding het volk Israël vernieuwd is en dat door hen ook heidenen nu bij Gods gemeente zijn gaan horen. Ook Jakobus meent dat de

heideneen niet belast moeten worden met de wet, maar dat ze zich wel moeten onthouden van vlees dat bij de afgodendienst gebruikt is, van ontucht (in welke vorm dan ook), van vlees waar nog bloed in zit, en van bloed. Hiermee wordt een kern van de wet van Mozes wel van hen gevraagd: de geboden gaan terug op de geboden uit Leviticus 17-18 voor de vreemdelingen in het land. Ook wordt een plausibele achtergrond gevonden in de drie kardinale misdrijven van afgoderij, ontucht en bloedvergieten, die de kern vormen van de latere noachitische geboden.

De apostelen en oudsten weten zich geleid door de heilige Geest en volgen Jakobus' inzicht. Eensgezind besluiten ze om met Paulus en Barnabas ook Judas en Silas mee te sturen naar de gemeenten van Antiochië, Syrië en Cilicië. Zij moeten een brief overbrengen waarin de genoemde geboden aan de heidense broeders en zusters worden opgelegd en deze toelichten. Maar ook andere christenen uit de heidenen krijgen de instructies te horen. Zij allen krijgen zo de kern van de wet van Mozes opgelegd, een kern die al in het Oude Testament voor de aanwezige vreemdelingen gold.

Vandaag de dag geldt voor alle christenen dat ze zich hebben te onthouden van elke vorm van afgoderij, ontucht en moord. Bovendien doen ze er goed aan zich te onthouden van de consumptie van bloed, dus ook van vlees waar nog bloed in zit, uit eerbied voor de God die het leven geeft. Diezelfde eerbied roept ook op tot matiging in het eten van vlees überhaupt. Daarnaast staat het christenen uit de Joden vrij of ze de spijswetten uit het Oude Testament uit eerbied voor God of om andere redenen willen houden. Of zij van een verplichting tot het houden van de spijswetten ontheven zijn, kan vanuit Handelingen 10 en 15 echter niet gezegd worden.

4. Exegese van Romeinen 14

In de brief aan de Romeinen klinkt in hoofdstuk 14 vers 1 de vermaning om mensen met een zwak geloof te aanvaarden. In de rest van het gedeelte blijkt dat deze ‘zwakken’ alleen groenten eten en zich van vlees en wijn onthouden, terwijl de ‘sterken’ alles eten. Bovendien geeft Paulus nog aan dat alle voedsel rein is. Op het eerste gezicht lijkt Paulus hier dus te zeggen dat het het beste is als je alles eet, inclusief voedsel dat in de Thora als onrein en niet toegestaan wordt bestempeld. De spijswetten lijken voor Paulus afgedaan te hebben. Door in dit hoofdstuk een exegese van heel Romeinen 14 te geven wil ik bezien of deze eerste indruk klopt. Daarbij zullen ook de relevante verzen uit Romeinen 15 in ogenschouw worden genomen.

Romeinen 14,1-3

In Romeinen 12 en 13 klinkt verschillende keren de oproep om elkaar lief te hebben en om de ander hoger te achten dan jezelf (Rom. 12,9-10.16; Rom. 13,8-10). De vermaningen die in Romeinen 14 volgen kunnen dan ook beschouwd worden als concrete toepassing van die oproep tot liefde.³³⁵ Gezien de specifieke groeten die Paulus aan het einde van de brief overbrengt, kende hij de gemeente in Rome goed, ondanks dat hij er nog nooit geweest was. Dat hij de gemeente kende blijkt ook uit het feit dat hij zichzelf onder de ‘sterken’ kan rekenen in 15 vers 1. De concrete oproepen zal hij dan ook hebben toegespitst op de situatie van de gemeente in Rome.³³⁶ De opvallende parallellen met 1 Korintiërs 8-10 doen vermoeden dat Paulus zijn ervaring met de Korintiërs gebruikt heeft voor zijn argumenten in Romeinen.³³⁷

Romeinen 14 vangt aan met de oproep: ‘Aanvaard (προσλαμβάνεσθε) mensen met een zwak geloof (ἀσθενοῦντα τῇ πίστει) zonder hun overtuiging te bestrijden (μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν).’ Aangezien Paulus hier primair de ‘niet-zwakken’ aanspreekt en προσλαμβάνω in het medium ook de betekenis van ‘in de gemeenschap opnemen’ heeft,³³⁸ is het waarschijnlijk dat de Romeinse gemeenschap tot wie Paulus zich richt vooral uit ‘niet-

³³⁵ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 212.

³³⁶ Cf. BARCLAY, ‘Undermine’, 288.

³³⁷ REASONER, *Strong*, 35; SCHREINER, *Romans*, 705.

³³⁸ Cf. ‘προσλαμβάνω’ in: BAUER, *Wörterbuch*, 1435.

zwakken' bestond.³³⁹ Het gedrag dat deze sterken laten zien past bij christenen uit de heidenen, die geen banden met de Joodse wet en gewoonten hebben. Maar de groep sterken bestond niet uitsluitend uit heidense christenen: het is waarschijnlijk dat naast Paulus ook een aantal andere Joodse christenen de ideeën en praktijken van de sterken omarmd hebben.³⁴⁰

Deze meerderheid geloofde alles te mogen eten, maar Paulus roept hen op niet neer te zien op de zwakken die alleen groenten eten (vers 2-3a). Andersom mag de zwakke die niet alles eet echter ook geen oordeel vellen (κρίνω) over iemand die dat wel doet. Kennelijk meenden de zwakken dat alle gelovigen moesten handelen zoals zij en bepaald voedsel moesten laten staan.³⁴¹ Paulus fundeert deze oproep tot wederzijdse aanvaarding in God zelf (vers 3b): Omdat God zowel degene die alles eet als degene die niet alles eet heeft aanvaard, moeten beide groepen ook elkaar aanvaarden en niet op elkaar neerzien of elkaar veroordelen. Romeinen 15,7 vormt een inclusio met het begin van hoofdstuk 14 en daar herhaalt Paulus zijn punt: 'Aanvaard elkaar daarom ter ere van God, zoals Christus u heeft aanvaard'. Omdat καθὼς naast 'zoals' ook 'omdat' kan betekenen is de argumentatie tegelijk dat de aanvaarding van elkaar dient te gebeuren omdat Christus ons aanvaard heeft.³⁴²

Aangezien Paulus niet specificeert op welk gebied men elkaar moet aanvaarden, moet zowel gedacht worden aan aanvaarding in de gemeente als aan aanvaarding in het leven van elke dag.³⁴³ Over wat het 'zwak zijn in geloof' betekent wordt verschillend gedacht. Nanos, en met hem Kinzer, meent dat de zwakheid bestaat uit gebrek aan geloof in Jezus als Messias. De 'zwakken' zijn volgens hem dan ook Joden die niet in Jezus geloven.³⁴⁴ Een belangrijk argument van Nanos is dat Paulus spreekt over zwakheid in geloof, terwijl de overtuigingen en het gedrag van de zwakken niet veroordeeld moeten worden. En ondanks

³³⁹ MOO, *Romans*, 831, 835. Hoewel Paulus pas in Rom. 15,1 over 'sterken' (οἱ δυνατοὶ) spreekt, zal ik vanaf nu voor het gemak over sterken spreken als ik de 'niet-zwakken' bedoel en wel zonder aanhalingstekens. Ook voor de zwakken zal ik gemakshalve vanaf nu geen aanhalingstekens meer gebruiken.

³⁴⁰ NANOS, *Mystery*, 99; KINZER, *Judaism*, 77; MOO, *Romans*, 831; SCHREINER, *Romans*, 707; TOMSON, *Paul*, 238. Cf. VERSTEEG, *Oog*, 22; LÖHR, 'Speisenfrage', 27; SPANJE, 'Zwakken', 68. BARCLAY, 'Undermine', 293 ziet de sterken ook als mensen die zich niet aan de Joodse wet en gebruiken houden, maar wil niet spreken over christenen uit de heidenen, omdat de verhoudingen binnen de gemeente tussen Joodse en heidense christenen moeilijk te onderscheiden zijn. Toch denk ik dat hij onnodig voorzichtig is en dat de brief wel degelijk aanleiding geeft om over een meerderheid van heidense christenen te spreken.

³⁴¹ Terecht geeft KINZER, *Judaism*, 79 aan dat de zwakken met deze eis de beslissingen van het apostelconvent in Handelingen 15 lijken te verwerpen. Waarom Paulus niet op deze bepalingen wijst roept vragen op, maar kan allicht verklaard worden door zijn focus: het gaat hem in Romeinen 14 niet om specifieke voedselbepalingen, maar om de onderlinge liefde.

³⁴² Cf. 'καθὼς' in: BAUER, *Wörterbuch*, 794; VERSTEEG, *Oog*, 25.

³⁴³ SCHREINER, *Romans*, 716.

³⁴⁴ NANOS, *Mystery*, 85-165, zie met name 118-119; KINZER, *Judaism*, 75-77.

dat hun geloof zwak is, is het wel geloof in de Ene God.³⁴⁵

Dat de zwakken met name Joden geweest zijn, is duidelijk. De relatie tussen Joden en heidenen is een belangrijk motief in de brief, ook in Romeinen 15.³⁴⁶ Daarbij weerspiegelen de woorden κοινός (vers 14) en καθάρός (vers 20) die Paulus gebruikt de Joodse zorg ten aanzien van de reinheid van voedsel.³⁴⁷ De onthouding van vlees en wijn en het onderhouden van bepaalde dagen kunnen ook goed uitgelegd worden als naleving van de wet van Mozes.³⁴⁸ Daarbij komt uit buitenbijbelse bronnen naar voren dat de Joden in Rome zich aan de spijswetten hielden.³⁴⁹ Verder is het duidelijk dat de zwakken in God geloven en dat ze wat ze doen voor de Heer doen (Rom. 14,6). Paulus' pleidooi tot begrip en acceptatie van de zwakken laat bovendien zien dat ze geen visie hebben die recht tegenover het evangelie staat. Het kan daarom niet gaan om christenen uit de heidenen die in hun eetgewoonten en het onderhouden van bepaalde dagen nog met één been in hun heidense wereld staan.³⁵⁰

Toch denk ik dat het hier niet om Joden gaat die niet in Jezus geloven, maar juist om Joden die dat wel doen. Want Paulus noemt de zwakken in Romeinen 14 vijf maal 'broeders', waarmee hij aangeeft hen als oprechte christenen te beschouwen.³⁵¹ De term ἀδελφός wordt in het Nieuwe Testament namelijk primair gebruikt om medechristenen mee aan te duiden, door Paulus zo'n 130 keer.³⁵² Nanos heeft gelijk dat Paulus in Romeinen 9,3 de aanduiding 'broeders' gebruikt om Joden aan te duiden die niet in Jezus geloven.³⁵³ Maar daar maakt de context duidelijk dat het om niet in Jezus gelovende Joden gaat, terwijl zulke contextuele aanduidingen in Romeinen 14 ontbreken. Opmerkelijk is bovendien dat Paulus de 'zwakken' in 1 Korintiërs 8,11-13 ook als broeders beschrijft en daar is het duidelijk dat het om medechristenen gaat. Gezien de parallellen tussen 1 Korintiërs 8 en Romeinen 14 is het zeer aannemelijk dat het ook in Romeinen 14 om medegelovigen gaat.³⁵⁴

De conclusie dat de groep van de zwakken voornamelijk uit Joodse christenen

³⁴⁵ NANOS, *Mystery*, 103-105.

³⁴⁶ Cf. BARCLAY, 'Undermine', 290.

³⁴⁷ Zie voor de Joodse achtergrond van κοινός als 'onrein' blz. 15.

³⁴⁸ MOO, *Romans*, 829-831; SCHREINER, *Romans*, 708-709; BARCLAY, 'Undermine', 289-291; SPANJE, 'Zwakken', 68; TOMSON, *Paul*, 64.

³⁴⁹ BARCLAY, 'Undermine', 294.

³⁵⁰ MOO, *Romans*, 830; SCHREINER, *Romans*, 709. Contra VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 202-204.

³⁵¹ Rom. 14,10 (2x).13.15.21. Cf. SPANJE, 'Zwakken', 69.

³⁵² VONSODEN, 'ἀδελφός', 145. Cf. 'ἀδελφός' in: BAUER, *Wörterbuch*, 28-29.

³⁵³ NANOS, *Mystery*, 110.

³⁵⁴ SCHREINER, *Romans*, 707 n.8.

bestaat wordt nog versterkt wanneer aangenomen wordt dat alle Joden, en daarbij logischerwijs ook alle Joodse christenen, door het edict van Claudius in het jaar 49 n.Chr. uit Rome werden verdreven. De achtergebleven heidenchristenen zullen zich op hun identiteit hebben moeten bezinnen en allicht de voedselwetten hebben willen minimaliseren. Toen het edict onder Nero in 54 n.Chr. werd opgeheven zullen de verdreven Joodse christenen weer naar Rome zijn teruggekeerd. Het is goed voorstelbaar dat deze terugkeer voor conflicten tussen beide groepen gelovigen gezorgd zal hebben. Deze situatie past goed bij de conflicten waarover Romeinen 14 ons informeert.³⁵⁵ Toch is het niet zeker dat het genoemde edict van Claudius op beschreven wijze geïnterpreteerd moet worden.³⁵⁶ Maar ook zonder deze achtergrond is duidelijk dat bij de zwakken in Romeinen 14 vooral aan Joodse christenen gedacht moet worden.

Zwak zijn in geloof is hier dan ook niet het niet erkennen van Jezus als Messias, maar het geloven dat het God verheugt wanneer gelovigen alleen groenten eten (vers 2).³⁵⁷ Het punt in vers 1 is ook niet dat sommigen weliswaar zwak zijn in geloof, maar dat hun overtuigingen niet bestreden moeten worden, zoals in de NBV en zoals Nanos het vers uitlegt.³⁵⁸ Het gaat erom dat de sterken de zwakken niet simpelweg moeten aanvaarden met als doel hun overtuigingen te bediscussiëren.³⁵⁹ In de oproep de zwakken te aanvaarden vraagt Paulus van de sterken om voor de zwakken te zorgen. Die zorg mag niet gericht zijn op het analyseren van wat die zwakke eigenlijk beweegt.³⁶⁰ Tegelijk blijkt Paulus de overtuiging dat het God verheugt wanneer gelovigen alleen groenten eten wel als zwak te zien. Het ontbreekt de zwakken aan inzicht in de implicatie van hun geloof in Christus dat ze nu vrij zijn om alles te eten en drinken.³⁶¹

Romeinen 14,4-9

De theologische fundering van zijn aansporing aan de zwakken en sterken 'want God heeft hem aanvaard' werkt Paulus nu verder uit. Hij vervolgt in vers 4: 'wie bent u dat u een

³⁵⁵ Zo SPANJE, 'Zwakken', 73-75; HEIL, *Ablehnung*, 254-255. SCHREINER, *Romans*, 707-708 en MOO, *Romans*, 4-5 zien deze interpretatie van het edict als goed mogelijk. BARCLAY, 'Undermine', 299 is nog wat voorzichtiger instemmend.

³⁵⁶ Zie voor andere interpretaties van het edict VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 22-23.

³⁵⁷ SCHREINER, *Romans*, 714.

³⁵⁸ Zoals gezegd (blz. 61-62) maakt NANOS, *Mystery*, 103 zelfs onderscheid tussen het gedrag en het geloof van de zwakken. REASONER, *Strong*, 133 maakt echter overtuigend duidelijk dat dit onderscheid niet gemaakt kan worden, aangezien de zwakheid in geloof juist in termen van gedrag wordt uitgelegd.

³⁵⁹ Εἰς kan doelaangevend zijn, en ik acht het waarschijnlijk dat dat hier het geval is. Cf. 'εἰς' in: BAUER, *Wörterbuch*, 461-462; MOO, *Romans*, 836-837.

³⁶⁰ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 204-205.

³⁶¹ SCHREINER, *Romans*, 714; MOO, *Romans*, 836.

oordeelt over de dienaar van de ander? Of hij staat of valt in het geloof gaat alleen zijn eigen meester aan³⁶² – en hij zal staande blijven, want de Meester heeft de macht hem dat te laten doen.’ Het punt dat Paulus hier maakt gaat zowel zwakken als sterken aan en lijkt daarom ook aan beide groepen gericht te zijn.³⁶³ Niemand heeft volgens hem het recht een oordeel te vellen over een medegelovige, omdat elke gelovige een dienstknecht is die aan een ander toebehoort: onze Heer en Meester Jezus Christus. Het is aan Hem om te oordelen, niet aan ons. En niet de sterkte van het geloof bepaalt de toekomst, maar de Heer zelf, die gelovigen staande doet blijven.³⁶⁴

In vers 5 blijkt dat de gelovigen niet alleen verschillend omgaan met hun voedsel, maar ook met de dagen. De een beoordeelt de ene dag als belangrijker dan een andere dag, de ander beoordeelt elke dag hetzelfde.³⁶⁵ Wat dit onderscheiden van de dagen precies inhoudt maakt Paulus niet duidelijk en evenmin legt hij expliciet een verband met de zwakken. Maar gezien de voortgaande nadruk op het (be)oordelen, mogen we ervan uitgaan dat de zwakke onderscheid maakt in de dagen. Omdat Paulus het gedrag van de zwakken aanvaardt zal net als bij het voedsel ook hier niet gedacht moeten worden aan heidens bijgeloof, maar aan het onderhouden van de Joodse wet.³⁶⁶ Gezien de onderscheidende functie van de Sabbat in het Jodendom van de eerste eeuw zal het in ieder geval gegaan zijn om het viere van de Sabbat, daarbij ging het misschien ook om de grote Joodse feestdagen en vastendagen.³⁶⁷ Paulus bekritiseert geen van beide praktijken, maar draagt allen op in hun eigen geest ten volle verzekerd te zijn. Het gaat er niet om dat ieder zijn eigen mening moet volgen, maar dat ieder ervan overtuigd is op deze wijze de Heer te dienen.³⁶⁸

Zo vervolgt Paulus namelijk in vers 6: ‘Wie een feestdag viert, doet dat om de Heer te eren; wie alles eet, doet dat om de Heer te eren en hij dankt God voor zijn voedsel. Wie iets niet wil eten, laat het staan om de Heer te eren, en ook hij dankt God.’ Niet het gedrag zelf

³⁶² τῷ ἰδίῳ κυρίῳ στήκει ἢ πίπτει’. De dativus is waarschijnlijk een dativus van betrekking: het staan of vallen van iemand in geloof gebeurt met betrekking tot de Heer. Zo MOO, *Romans*, 840 en SCHREINER, *Romans*, 718. Maar ook een dativus commodi acht ik niet onmogelijk. Cf. BLASS & DEBRUNNER & REHKOPF, *Grammatik*, 152. De betekenis is in ieder geval dat het de Heer is die iemand doet staan of vallen.

³⁶³ Contra MOO, *Romans*, 839 en SCHREINER, *Romans*, 717 die menen dat in vers 4 de gerichtheid op de zwakken wordt voortgezet.

³⁶⁴ Cf. VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 206; SCHREINER, *Romans*, 718-719. Van de Heer wordt hier in vers 4 gezegd dat hij macht heeft (δυνατεῖ). Aangezien in Rom. 15,1 de sterken met οἱ δυνατοὶ worden aangeduid lijkt het erop dat in vers 4 wordt aangegeven dat de enige echte sterke de Heer zelf is.

³⁶⁵ Ὃς μὲν [γὰρ] κρίνει ἡμέραν παρ’ ἡμέραν, ὃς δὲ κρίνει πᾶσαν ἡμέραν’. Παρά betekent hier ‘meer dan’, zonder dat er een comparativus aan vooraf is gegaan. Cf. BLASS & DEBRUNNER & REHKOPF, *Grammatik*, 189, 196.

³⁶⁶ SCHREINER, *Romans*, 715; MOO, *Romans*, 842. Contra VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 206.

³⁶⁷ SCHREINER, *Romans*, 715-716; MOO, *Romans*, 842. Cf. SPANJE, ‘Zwakken’, 66.

³⁶⁸ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 206.

doet ertoe voor Paulus, maar de motivatie erachter. Dat geldt voor het al dan niet onderhouden van de dagen en voor het al dan niet eten van bepaald voedsel. Het gaat erom of je wat je doet of niet doet ter ere van de Heer doet.³⁶⁹ Deze interpretatie van Paulus' woorden wordt ondersteund door wat hij aangaande voedsel schrijft aan Timoteüs. Hij spreekt in 1 Timoteüs 4 over dwaalgeesten, die mensen zullen 'dwingen tot onthouding van voedsel dat God geschapen heeft om door de gelovigen, die de waarheid kennen, onder dankzegging te worden gegeten. Alles wat God geschapen heeft is goed. Niets hoeft te worden verworpen als het onder dank wordt aangenomen, want het is geheiligd door het woord van God en door het gebed.'³⁷⁰ Wie God dankt voor zijn voedsel zondigt niet, wat hij ook eet.

De vergelijking uit vers 4 van een christen met een dienstknecht die toegewijd is aan zijn meester heeft Paulus toegepast op de kwesties van de dagen en voedsel: een christen doet alles voor zijn Heer. Nu geeft Paulus een algemene theologische verklaring voor deze vergelijking.³⁷¹ Want, zo zegt Paulus, niemand leeft of sterft voor zichzelf (vers 7), maar we leven en sterven voor de Heer. Dus of we nu leven of sterven, we zijn altijd van de Heer (vers 8). Waarom dit zo is legt Paulus uit in vers 9: 'Want hiertoe is Christus gestorven en weer tot leven gekomen, om heer te zijn over de doden en de levenden.' Jezus Christus is Heer, ook over ons leven en sterven, op grond van zijn eigen sterven en weer tot leven komen. Daarom leven wij om Hem te behagen en eren en zijn zelfs de tijd en omstandigheden van onze dood in Gods hand.³⁷²

Romeinen 14,10-12

In Romeinen 14,10 keert Paulus weer terug naar de tweede persoon enkelvoud. 'Wie bent u dat u een oordeel velt over uw broeder of zuster? Wie bent u dat u neerziet op uw broeder of zuster?' Omdat Paulus hier dezelfde woorden gebruikt als in vers 3 (κρίνω en ἐξουθενέω), is het waarschijnlijk dat de eerste vermaning gericht is aan de zwakken en de tweede aan de sterken.³⁷³ Inhoudelijk gelden beide vermaningen wel voor iedereen; niemand heeft het recht om een broeder of zuster te veroordelen of om op hem of haar neer te zien. We hoeven ons blijkens het vervolg ook niet aan anderen christenen te verantwoorden, maar

³⁶⁹ SCHREINER, *Romans*, 720; MOO, *Romans*, 843.

³⁷⁰ 1 Tim. 4,3b-5.

³⁷¹ MOO, *Romans*, 843-844. Cf. VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 207.

³⁷² SCHREINER, *Romans*, 721-722; MOO, *Romans*, 844.

³⁷³ MOO, *Romans*, 846.

alleen aan God: 'Wij zullen allen voor Gods rechterstoel komen te staan, want er staat geschreven: 'Zo waar ik leef – zegt de Heer– , voor mij zal elke knie zich buigen, en elke tong zal God loven.' Ieder van ons zal zich dus tegenover God moeten verantwoorden.'³⁷⁴

Het citaat dat Paulus aanhaalt komt uit Jesaja 45,23. Jesaja verkondigt hier dat God alle mensen wil brengen tot het loven en dienen van zijn majesteit. In dit citaat klinkt dus ook de gedachte mee dat wij mensen die samen op weg zijn om als verlost van de HEER voor zijn troon te staan onderweg elkaar moeten aanvaarden.³⁷⁵

Romeinen 14,13-23

Met de woorden 'Laten we elkaar daarom niet langer veroordelen' somt Paulus in vers 13 het voorafgaande op en bereidt hij zijn lezers voor op een nieuwe focus.³⁷⁶ Hij roept de sterken op om in plaats van elkaar te oordelen liever tot het oordeel te komen om hun broeder geen aanstoot of ergernis (πρόσκομμα ἢ σκάνδαλον) te geven. Beide woorden kennen de letterlijke betekenis 'struikelblok' of 'val',³⁷⁷ maar hebben in Romeinen 14 net als elders in het Nieuwe Testament een metaforische betekenis gekregen met betrekking tot geestelijk verval.³⁷⁸ Obstakels voor iemands (zwakke) geloof moeten door de sterken uit de weg worden geruimd.³⁷⁹ Gezien het vervolg van de tekst is het aannemelijk dat Paulus dacht aan de mogelijkheid dat de vrijheid van de sterken de zwakken onder druk zette om dingen te doen die tegen hun geweten ingingen, allicht bij gemeenschappelijke maaltijden.³⁸⁰ Die druk moet opgeheven worden, omdat men wederzijds verantwoordelijk is voor elkaar.³⁸¹

Het lijkt erop dat de zwakken de kwetsbare partij waren, ook gezien Romeinen 15,1: 'Wij, de sterken, moeten de zwakken in hun kwetsbaarheid helpen en niet ons eigen belang dienen.' Deze kwetsbaarheid kan naast dat de zwakken (veel) minder in getal waren dan de

³⁷⁴ MOO, *Romans*, 847; SCHREINER, *Romans*, 722. Cf. 2 Kor. 5,10: 'Want wij moeten allen voor de rechterstoel van Christus verschijnen, zodat ieder van ons krijgt wat hij verdient voor wat hij in zijn leven heeft gedaan, of het nu goed is of slecht.' Uit de verwijzing naar het laatste oordeel voor de rechterstoel van God blijkt ook de ernst van het oordelen dat in de gemeente van Rome plaatsvond. Men greep in het wederzijds oordelen van elkaar vooruit op het oordeel van God zelf. Zo VERSTEEG, *Oog*, 25.

³⁷⁵ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 207. Het is op zijn minst opvallend dat Jakobus op het apostelconvent een toespeling maakt op dezelfde perikoop om duidelijk te maken dat Joden en heidenen nu in één volk samenleven. Zie blz. 48.

³⁷⁶ MOO, *Romans*, 850.

³⁷⁷ Cf. 'πρόσκομμα' en 'σκάνδαλον' in: Bauer, *Wörterbuch*, 1434, 1505; VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 208.

³⁷⁸ MOO, *Romans*, 851. Daarom is de vertaling 'aanstoot' door de NBV wel goed gekozen: dat heeft een letterlijke betekenis in zich, maar wordt in de praktijk alleen metaforisch gebruikt.

³⁷⁹ SCHREINER, *Romans*, 727.

³⁸⁰ MOO, *Romans*, 852.

³⁸¹ Het is goed mogelijk dat Paulus een allusie maakt op Lev.19,14b: 'plaats geen obstakel (in de Septuaginta: σκάνδαλον) voor de voeten van een blinde.' In de rabbijnse literatuur is dit vers altijd uitgelegd als appèl op wederzijdse verantwoordelijkheid. Cf. TOMSON, *Paul*, 252-253.

sterken ook duiden op een (veel) lagere sociale status dan de sterken.³⁸²

Paulus gaat verder: 'Omdat ik één ben met de Heer Jezus weet ik, en ben ik ervan overtuigd, dat niets op zichzelf onrein is, maar dat iets onrein is voor wie het als onrein beschouwt (vers 14).' De sterken krijgen van Paulus helemaal gelijk: niets is op zichzelf onrein. Dat niets op zichzelf onrein is weet Paulus en is zijn overtuiging 'in de Heer Jezus' (ἐν κυρίῳ Ἰησοῦ). Vermoedelijk bedoelt hij te zeggen dat Hij door zijn gemeenschap met de Heer Jezus weet dat niets op zichzelf onrein is.³⁸³ Of hij hiermee verwijst naar Jezus' woorden en Marcus' conclusie in Marcus 7 is niet duidelijk. Ook blijft onduidelijk of Paulus zelf alles gegeten heeft of niet.³⁸⁴

Nanos, die door Kinzer instemmend geciteerd wordt, meent dat Paulus in Romeinen 14,14 weliswaar verklaart dat geen enkel voedsel intrinsiek onrein is, maar dat dit niet betekent dat hij de spijswetten nietig verklaart. Joden moeten de spijs- en reinheidswetten namelijk niet onderhouden vanwege intrinsieke onreinheid, maar omdat God aan sommige zaken onreinheid heeft toegeschreven.³⁸⁵ Zoals we in Hoofdstuk 1 zagen was het de functie van de spijswetten in het Oude Testament om het Joodse volk te onderscheiden van de volken om haar heen. Reinheid was inderdaad niet intrinsiek, maar toegeschreven.

Met Jezus' komst is er echter iets veranderd: het Joodse volk hoeft niet meer onderscheiden te worden van andere volken omdat Joden en heidenen nu samen het ene volk van God vormen.³⁸⁶ Tegen zo'n samengestelde gemeente waarin verschillende overtuigingen leefden ten aanzien van eten en drinken zegt Paulus nu dat geen enkel voedsel onrein is op zichzelf. Het is het meest logisch om deze uitspraak op te vatten als overtuiging dat alle voedsel gegeten mag worden en de oudtestamentische spijswetten niet bindend meer zijn.³⁸⁷ Deze overtuiging en bijbehorend eetgedrag mag echter geen struikelblok vormen voor de zwakken in het geloof, die bepaald voedsel als onrein beschouwen.³⁸⁸ Deze zwakken hebben de waarheid dat niets op zichzelf onrein is nog niet geïnternaliseerd, waardoor voor hen bepaald voedsel onrein is en het eten daarvan problematisch is.³⁸⁹ Paulus maakt zo ruimte voor verschil in overtuiging ten aanzien van de

³⁸² Cf. BARCLAY, 'Undermine', 302 en vooral REASONER, *Strong*, 45-63.

³⁸³ MOO, *Romans*, 852-853.

³⁸⁴ Cf. KINZER, *Judaism*, 81.

³⁸⁵ NANOS, *Mystery*, 199-200; KINZER, *Judaism*, 80. Cf. TOMSON, *Hemel*, 178.

³⁸⁶ Cf. LÖHR, 'Speisenfrage', 28.

³⁸⁷ Cf. SCHREINER, *Romans*, 731; BARCLAY, 'Undermine', 300.

³⁸⁸ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 208.

³⁸⁹ MOO, *Romans*, 853.

reinheid van voedsel, zoals hij ook al had gedaan betreffende de waarde van bepaalde dagen (vers 5).³⁹⁰ Paulus is van mening dat de sterken gelijk hebben wanneer ze vanuit overtuiging alles eten. Ook meent hij dat de zwakken voedsel dat in hun ogen onrein is niet hoeven te nuttigen. Wel wordt van hen gevraagd om een levenswijze waarin de spijswetten wetten niet gehoorzaamd worden als voor God even acceptabel te beschouwen.³⁹¹ Voor Paulus blijken de spijswetten geen rol meer te hebben in het apart zetten van Gods volk.³⁹²

Gezien vers 15 zijn voor deze zwakken ook de eetgewoonten van anderen een probleem: 'Want als uw broeder of zuster bedroefd wordt door voedsel, handelt u niet langer overeenkomstig de liefde. Laat hen voor wie Christus gestorven is niet verloren gaan door het voedsel dat u eet.' De sterkeren moeten voorkomen dat de zwakkere gelovigen, voor wie Christus ook gestorven is, bedroefd raken door het voedsel dat zij eten en zo verwijderd raken van de gemeenschap en misschien wel het geloof in Jezus Christus verliezen en verloren gaan. In de woorden van Van Bruggen: 'Om de zwakkere in het geloof op te vangen, is juist allereerst nodig dat hij of zij *met blijdschap* in de gemeente kan verkeren. Wie de ander de blijdschap ontnemt kan schuldig worden aan zijn val.'³⁹³ Bij de onderlinge christelijke liefde, waarvan Paulus onder meer in Romeinen 13,8-10 al uitgebreid gesproken had, past dat je rekening houdt met elkaar. Als je weet dat iemand bedroefd raakt door jouw eetgewoontes moet je die gewoontes opzij zetten, zo roept Paulus zijn lezers op. Die prijs moet je betalen, helemaal in het licht van de prijs die Jezus Christus voor de zwakken heeft betaald.³⁹⁴ Paulus gebruikt hier overigens het halachische principe dat men in de aanwezigheid van een broeder niet als toegestaan moet behandelen wat voor hem verboden is.³⁹⁵

'Breng het goede dat God u schenkt geen schade toe, want het koninkrijk van God is geen zaak van eten en drinken, maar van gerechtigheid, vrede en vreugde door de heilige Geest.' Aldus Paulus in de verzen 16 en 17. Gezien de link die hier gelegd wordt tussen 'het goede' en 'het koninkrijk van God' moet bij 'het goede' zeer waarschijnlijk gedacht worden aan het evangelie. De sterken moeten voorkomen dat hun liefdeloze gedrag een aanleiding

³⁹⁰ BARCLAY, 'Undermine', 301.

³⁹¹ BARCLAY, 'Undermine', 307. Zie Rom. 14,6.

³⁹² LÖHR, 'Speisenfrage', 28.

³⁹³ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 209.

³⁹⁴ MOO, *Romans*, 855.

³⁹⁵ TOMSON, *Paul*, 252.

vormt tot kwaadsprekerij van buitenstaanders over Gods blijde boodschap.³⁹⁶ Want het gaat er in het koninkrijk van God niet om dat je kunt eten en drinken wat je maar wilt, maar het gaat om gerechtigheid, vrede en vreugde. Het zijn allen gaven van de heilige Geest, die daarmee Gods koninkrijk al in onze werkelijkheid gestalte geeft.³⁹⁷ Juist door de manier waarop men met de zwakkeren in het geloof omgaat, moet zichtbaar worden dat het bij Gods koninkrijk gaat om rechtvaardig handelen, onderlinge vrede en gezamenlijke blijdschap.³⁹⁸

In het koninkrijk van God ligt de focus dus veel meer op gerechtigheid en rechtvaardigheid dan op de spijswetten. Dit illustreert Paulus' kijk op de wet in relatie tot de gemeente: wanneer het houden van een wet een belemmering vormt voor rechtvaardig handelen, onderlinge vrede en gezamenlijke blijdschap, dan gaan deze laatste zaken voor. In die zin is het houden van de wet, en dus ook van de spijswetten, voor Paulus minder fundamenteel dan gerechtigheid en rechtvaardigheid. Dit doet vermoeden dat voor Paulus het houden van de spijswetten eerder optioneel dan fundamenteel is.³⁹⁹

‘Wie Christus zo dient, doet wat God wil en wordt door de mensen gerespecteerd (vers 18).’⁴⁰⁰ Paulus herinnert zijn lezers er opnieuw aan dat gelovigen zijn als dienstknechten die moeten voldoen aan de eisen van hun meester. Alleen wanneer gelovigen hun Here Christus dienen, ook als het om eten en drinken gaat, zullen ze Gods wil doen. Ook andere mensen zullen dan niet langer kwaadspreken, maar hen respecteren.⁴⁰¹

Met andere woorden zegt Paulus in vers 19 dan nog eens wat hij concreet verlangt van mensen die Christus dienen: ‘Laten we daarom streven naar wat de vrede bevordert en naar wat opbouwend is voor elkaar.’ Gods wil wordt gedaan wanneer men de vrede zoekt, ook met broeders en zusters met een andere overtuiging. Die vrede wordt bevorderd wanneer men de belangen van de gemeente als geheel prioriteit geeft.⁴⁰² Door de Romeinen

³⁹⁶ SCHREINER, *Romans*, 727, 739-740.

³⁹⁷ SCHREINER, *Romans*, 740-741.

³⁹⁸ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 209; MOO, *Romans*, 857.

³⁹⁹ Cf. BARCLAY, ‘Undermine’, 307. KINZER, *Judaism*, 82 suggereert echter dat juist de nadruk op liefde en vrede Joodse christenen, en alle Joden, brengt tot het onderhouden van de Joodse spijswetten *ter wille van* ‘gerechtigheid, vrede en vreugde’ van het Joodse verbondsbestaan. Hoe de nadruk op liefde en vrede tot het onderhouden van de Joodse spijswetten leidt is mij niet duidelijk. Sowieso is het mijns inziens maar zeer de vraag of er een apart Joods verbondsbestaan noodzakelijk blijft na Christus' komst. Het kenmerk van het nieuwe verbond is nu juist dat Joden en heidenen het ene volk van God vormen.

⁴⁰⁰ De NBV vertaalt ‘τούτω’ terecht met ‘zo’, omdat het duidt op het koninkrijk van God en de zaken waarin het daarom gaat. Cf. MOO, *Romans*, 858; SCHREINER, *Romans*, 741.

⁴⁰¹ MOO, *Romans*, 858.

⁴⁰² MOO, *Romans*, 859.

vervolgens op te roepen het werk van God niet af te breken omwille van voedsel (vers 20a) benadrukt Paulus nogmaals het belang van het streven naar wat opbouwend is. Met 'het werk van God afbreken' bedoelt hij waarschijnlijk het vernietigen van het geloof van de zwakke, waardoor hij verloren gaat.⁴⁰³

Paulus pleit dus voor een gemeenschap waarin christenen uit de Joden en christenen uit de heidenen elkaar in liefde accepteren, terwijl ze de verschillen in denken over voedsel en andere zaken erkennen.⁴⁰⁴ Dat het hem gaat om eensgezindheid blijkt ook uit Romeinen 15,5-13 waar Paulus de wens uitspreekt dat God de Romeinen de eensgezindheid geeft die Christus Jezus van ons vraagt, opdat Joden en heidenen eendrachtig en eenstemmig lof brengen aan God.⁴⁰⁵ Voor die eendrachtige lofzang van Joodse en heidense christenen samen is het nodig om te streven naar wat opbouwend is voor elkaar.⁴⁰⁶ Van belang is ook dat het Christus is die een dienaar van de Joden is geworden (Romeinen 15,8) en die de heidenen in staat stelt om God te loven (15,9). Juist omdat het God zelf is die de eenheid in verscheidenheid wil geven en die hoop geeft (15,13), hoeft de dubbele loyaliteit die van gelovigen gevraagd wordt niet tot problemen te leiden, zoals Barclay suggereert. Wel heeft hij gelijk dat Paulus met de wederzijdse tolerantie die hij vraagt de geldigheid van de onderscheid makende spijswetten relativeert.⁴⁰⁷

Allicht voor de duidelijkheid bevestigt Paulus in vers 20b dat men in geloof alles mag eten, maar dat iets onrein is voor wie het als onrein beschouwt. Vers 20b vormt zo een parallel van vers 14: 'Alle dingen zijn rein (πάντα μὲν καθάρᾳ), maar het is slecht (κακὸν) voor een mens om met aanstoot te eten.' Het gaat er nu niet om dat de sterke met zijn eetgedrag aanstoot geeft, maar dat de zwakke aanstoot neemt wanneer hij iets eet, wat

⁴⁰³ Καταλύω functioneert als een synoniem van ἀπόλλυμι in vers 15. Met de keuze voor καταλύω in vers 20 schetst Paulus een contrast tussen 'bouwen' en 'afbreken'. Cf. SCHREINER, *Romans*, 735.

⁴⁰⁴ Cf. TOMSON, *Paul*, 239; BARCLAY, 'Undermine', 302.

⁴⁰⁵ SCHREINER, *Romans*, 749-750. Cf. SPANJE, 'Zwakken', 71. Hij wijst er overigens op blz. 79 n.18 op dat het gegeven dat Paulus in een brief gericht aan christenen toch vaak over heidenen en Joden spreekt verklaard kan worden door het feit dat de theologische verschillen tussen de zwakken en de sterken voor een groot gedeelte parallel lopen aan de cultureel-sociologische verschillen tussen de jodenchristenen en de heidenchristenen.

⁴⁰⁶ Zie ook Romeinen 15,2: 'Laat ieder van ons zich richten op het belang van de ander, op wat goed en opbouwend voor hem is.' VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 203, 215 meent dat het in Romeinen 14 weliswaar gaat over de eigen broeders binnen de gemeente, maar dat er in hoofdstuk 15 een verbreding plaatsvindt tot de naaste in het algemeen. Dat betekent volgens hem dat Paulus zich in hoofdstuk 15 tot de hele gemeente richt en dus ook de hele gemeente met 'de machtigen' aanspreekt. De nadruk die Paulus ook in hoofdstuk 15 legt op het aanvaarden van elkaar en op de eendrachtigheid tussen Joden en heidenen pleit er echter voor om Romeinen 15 te betrekken op de zwakken en de sterken. Cf. MOO, *Romans*, 873-874.

⁴⁰⁷ BARCLAY, 'Undermine', 306-308. Cf. SCHREINER, *Romans*, 730 en dan met name noot 9.

volgens hem niet rein is. Dat zou slecht voor hem zijn.⁴⁰⁸ Andersom is het voor de sterke goed (καλὸν) om geen vlees te eten of wijn te drinken of iets anders waaraan zijn broeder of zuster aanstoot neemt (vers 21).

Nu wordt duidelijk dat het eten van groenten (vers 2) betekent dat de zwakken geen vlees eten. Waarschijnlijk onthouden ze zich van vlees uit angst dat het vlees niet voldoet aan de oudtestamentische wetgeving.⁴⁰⁹ Het zou goed kunnen dat vlees van ritueel juist geslachte dieren in Rome voor Joodse christenen slecht verkrijgbaar was, omdat andere Joden in Rome hen tegenwerkten.⁴¹⁰ Varkensvlees schijnt bovendien het goedkoopste vlees in het antieke Rome geweest te zijn, en daarmee voor de meeste Romeinen het enige vlees dat ze zich af en toe konden veroorloven.⁴¹¹ Wijn lieten de zwakken vermoedelijk ook staan vanwege angst om zich ermee te verontreinigen, aangezien wijn vaak gebruikt werd voor heidense religieuze plengoffers.⁴¹² Met de onthouding van vlees en wijn lijken de zwakken het voorbeeld van Daniël op te volgen, die zich niet wilde verontreinigen met de spijsen en wijn van de koning en in plaats daarvan alleen groenten wilde eten en water wilde drinken (Daniël 1,3-17).⁴¹³ Omdat sommige broeders en zusters dus aanstoot nemen aan vlees en wijn, roept Paulus iedereen op om geen vlees en wijn te nuttigen. Ook andere zaken die bij anderen gewetensproblemen veroorzaken kun je beter laten staan.

Door voedsel te laten staan waarvan je zelf overtuigd bent dat je het wel zou mogen eten maak je geen inbreuk op je eigen geloof. Je maakt er pas inbreuk op als je iets eet terwijl je nog betwijfelt of je het wel mag eten, zo wordt duidelijk uit de volgende verzen: 'Laat het geloof dat u hebt een zaak blijven tussen u en God. Gelukkig is wie zichzelf niet veroordeelt (κρίνων) om wat hem goedgebeurt, maar wie twijfelt (διακρινόμενος) is op het moment dat hij eet al veroordeeld (κατακρίνεται). Want het komt niet voort uit geloof, en alles wat niet uit geloof voortkomt is zonde (vers 22-23).' Rein of onrein blijkt ook uit deze

⁴⁰⁸ Διὰ geeft een begeleidende omstandigheid aan. Cf. BLASS & DEBRUNNER & REHKOPF, *Grammatik*, 180-181; 'διὰ' in: Bauer, *Wörterbuch*, 360; VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 210. Ook MOO, *Romans*, 860 geeft deze optie, hoewel hij het aannemelijker acht dat de eter hier de sterke gelovige betreft.

⁴⁰⁹ MOO, *Romans*, 831, 861; TOMSON, *Paul*, 244.

⁴¹⁰ SCHREINER, *Romans*, 709.

⁴¹¹ HEIL, *Ablehnung*, 258.

⁴¹² HEIL, *Ablehnung*, 259. Het was niet aannemelijk dat de christenen uit de heidenen wijn zouden serveren die aan heidense goden geofferd was, maar toch waren er kennelijk Joodse gelovigen die daar bang voor waren. Cf. TOMSON, *Paul*, 244.

⁴¹³ Ook van Judit lezen we dat ze de spijsen en wijn van Holofernes laat staan en alleen voedsel van haar volk wil eten (Jud. 12). Volgens de toevoegingen aan Ester liet ook zij koninklijke spijsen en wijn staan vanwege haar geloof in God. In de NBV is dat Ester (Grieks) C,28, elders wordt gesproken van Toevoegingen aan Ester 14,17.

woorden van Paulus een zaak van individuele definiëring te zijn.⁴¹⁴ Het geloof van de sterken is een zaak tussen hen en God, ze mogen zich gelukkig prijzen met hun inzicht in de vrijheid die het geloof hen verschaft, zonder per se bij maaltijden met zwakkeren daarnaar te willen handelen of ermee te pronken.⁴¹⁵ Aan de andere kant worden de zwakken hier opgeroepen om niet te twijfelen over wat ze mogen eten, want dan zijn ze al veroordeeld (tot ondergang) als ze iets eten, omdat hun handelen dan niet uit geloof voortkomt en dus zondig is. Twijfel gaat niet samen met geloof en daarom moet eten of drinken zonder geloof vermeden worden.⁴¹⁶ De zwakken moeten dus niet (bijvoorbeeld vanwege de sociale druk) toch maar vlees gaan eten en wijn gaan drinken, terwijl ze eigenlijk God er niet voor kunnen danken en het gevoel hebben iets verkeerd te doen.⁴¹⁷

Conclusie

De oproep tot het liefhebben van elkaar in Romeinen 12 en 13 wordt in Romeinen 14 concreet toegepast op de gemeente in Rome. Paulus richt zich hierbij vooral op de zogenaamde 'sterken', een groep die met name uit christenen uit de heidenen bestond. Zij aten alles en maakten geen onderscheid tussen rein en onrein voedsel. De zwakken hielden zich echter aan de Joodse spijswetten en aten alleen groenten. Ze onthielden zich van wijn en vlees uit angst voor verontreiniging, omdat allicht niet volgens de Thoravoorschriften met het vlees en de wijn was omgegaan. Dat Paulus de zwakken 'broeders' noemt wijst erop dat het vooral christelijke Joden betrof. Hun zwakte bestaat erin dat het hun ontbreekt aan inzicht in de implicatie van hun geloof in Christus dat ze nu vrij zijn om alles te eten en drinken.

Paulus roept in Romeinen 14 deze sterken en zwakken op om elkaar te aanvaarden en niet op elkaar neer te zien of elkaar te veroordelen, omdat God hen allen heeft aanvaard. Elke gelovige behoort aan zijn Heer Jezus Christus toe, het is dan ook aan Hem om te oordelen, niet aan ons. En het maakt daarom ook niet uit of je alles eet of niet, zolang je het maar ter ere van de Heer doet. Dat geldt ook voor het al dan niet onderscheid maken in de dagen. Paulus draagt allen op in hun eigen geest ten volle verzekerd te zijn. Het gaat er niet om dat ieder zijn eigen mening moet volgen, maar dat ieder ervan overtuigd is op deze wijze

⁴¹⁴ BARCLAY, 'Undermine', 301.

⁴¹⁵ Cf. SCHREINER, *Romans*, 728; MOO, *Romans*, 862; LÖHR, 'Speisenfrage', 27.

⁴¹⁶ SCHREINER, *Romans*, 728, 737. Het gebruik van een vorm van 'διακρίνω' om de twijfel van de zwakken mee aan te duiden zou net als in Hnd. 11,3 de connotatie kunnen hebben dat de Joodse gelovigen nog niet hebben begrepen dat ze geen onderscheid meer moeten maken. Zie blz. 41 n.216.

⁴¹⁷ VAN BRUGGEN, *Romeinen*, 211.

de Heer te dienen. Een tweede reden om elkaar te aanvaarden en niet te veroordelen is erin gelegen dat we als gelovigen ons niet aan elkaar hebben te verantwoorden, maar aan God, voor wiens rechterstoel we komen te staan.

In plaats van elkaar te veroordelen moeten de sterken hun broeder geen aanstoot geven, obstakels voor iemands geloof moeten uit de weg worden geruimd. De vrijheid van de sterken mag de zwakken niet onder druk zetten om tegen hun geweten in te handelen en met aanstoot te eten. Want alles is rein, volgens Paulus, maar iets is onrein voor wie het als onrein beschouwt. Paulus is ervan overtuigd dat alle voedsel gegeten mag worden, maar wie ervan overtuigd is dat bepaald voedsel onrein is moet dat voedsel laten staan. Wel wordt van deze zwakken gevraagd om een levenswijze waarin de spijswetten niet gehoorzaamd worden als voor God even acceptabel te beschouwen. Nu Joden en heidenen samen één volk van God vormen hebben de spijswetten hun onderscheidende functie verloren. De oudtestamentische spijswetten zijn niet langer meer verplicht, maar wie ze wil onderhouden mag daartoe niets in de weg worden gelegd.

Dat betekent ook dat de sterken uit liefde voor de zwakken voedsel moeten laten staan dat de zwakken als onrein beschouwen. Want wanneer de zwakken door het voedsel dat de sterken eten bedroefd zouden worden, zouden ze verwijderd kunnen raken van de gemeenschap en uiteindelijk ook van Christus zelf. Dat moet voorkomen worden, door uit liefde voor de ander zo nodig eigen eetgewoontes (in concreto vlees en wijn) opzij te zetten. Ook voorkomen de sterken op deze manier dat anderen kwaadspreken over Gods blijde boodschap. Juist door de manier waarop men met de zwakkeren in het geloof omgaat, moet zichtbaar worden dat het bij Gods koninkrijk gaat om rechtvaardig handelen, onderlinge vrede en gezamenlijke blijdschap. Het gaat in het koninkrijk van God niet om eten en drinken, de spijswetten blijken gerelativeerd te worden.

Paulus pleit dus voor een gemeenschap waarin christenen uit de Joden en christenen uit de heidenen elkaar in liefde accepteren, terwijl ze de verschillen in denken over voedsel en andere zaken erkennen. Hij wenst dat de Romeinen eensgezind zullen zijn, opdat Joden en heidenen eendrachtig en eenstemmig lof brengen aan God.

Voorts wordt nog duidelijk dat je door voedsel te laten staan waarvan je zelf overtuigd bent dat je het wel zou mogen eten geen inbreuk maakt op je eigen geloof. Je maakt er pas inbreuk op als je iets eet terwijl je nog betwijfelt of je het wel mag eten. Twijfel gaat niet samen met geloof en daarom moet eten of drinken zonder geloof vermeden

worden. Of iets rein of onrein is, blijkt dus geen zaak van wetsverplichting te zijn, maar hangt af van de persoonlijke situatie en geloofsbeleving.

Conclusie

Aan de hand van de bestudering van de spijswetten in het Oude Testament en exegeses van Marcus 7, Handelingen 10 en 15 en Romeinen 14 stond in dit onderzoek de vraag centraal: 'Wat zegt het Nieuwe Testament over de blijvende geldigheid van de spijswetten voor zowel christenen uit de Joden als christenen uit de heidenen?'

Uit de exegese van Handelingen 15 kan geconcludeerd worden dat er bepaalde spijswetten zijn die voor alle christenen een blijvende geldigheid hebben. Vier voorschriften worden namelijk specifiek aan de heidense christenen opgedragen en bleken bovendien al in het Oude Testament en in de Joodse traditie zowel voor Joden als heidenen te gelden. Wat eten en drinken betreft gaat het om de onthouding van vlees dat bij de afgodendienst is gebruikt, van vlees waar nog bloed in zit en van bloed. Dat de wetten aangaande bloed een blijvende geldigheid bezitten kan bovendien gezien worden aan de Bijbelse overtuiging dat bloed leven is. Onthouding van bloed straalt dus eerbied uit voor de God die het leven geeft. Deze eerbied roept mijns inziens ook op tot matiging in het eten van vlees überhaupt.

De vraag of christenen uit de Joden zich hiernaast ook aan de overige spijswetten moeten blijven houden, dus de wetten uit Leviticus 11 en Deuteronomium 14 die vermelden welke dieren rein zijn en dus gegeten mogen worden en welke dieren onrein zijn en daarom niet gegeten mogen worden, kan op basis van Handelingen 15 niet beantwoord worden.

Ook Marcus 7 blijkt niet veel licht op deze zaak te werpen. De prikkelende tekst 'Zo verklaarde hij alle spijzen rein' in vers 19 moet gezien de context waarschijnlijk zo begrepen worden dat geen enkel voedsel doordat het onrein zou zijn geworden de eter daarvan onrein kan maken. Het zijn de dingen die uit het hart komen die iemand onrein maken. Jezus handelt en spreekt zo geheel in lijn met de wetten van het Oude Testament.

Toch kan niet uitgesloten worden dat Jezus eveneens bedoelt te zeggen dat de spijswetten zijn afgeschaft. Onreinheid blijkt immers met het hart van een persoon te maken te hebben en het spijskanaal heeft geen contact met het hart. Bovendien wordt in de evangeliën duidelijk dat Jezus zelf de reinheid van het hart voor iedereen is komen brengen. Joden en heidenen kunnen in Hem rein worden. De spijswetten, die juist bedoeld waren om het volk Israël van anderen te onderscheiden, lijken niet meer nodig te zijn, ook voor Joodse gelovigen niet. Al met al kan vanuit Marcus 7 niets beslissends gezegd worden over de geldigheid van de spijswetten voor christenen uit de Joden.

De bestudering van het visioen en de overige gebeurtenissen in Handelingen 10 leverde de centrale boodschap op dat God geen onderscheid maakt tussen Joden en heidenen die Hem vrezen. Gelovige Joden en heidenen kunnen nu vrijelijk met elkaar omgaan. Dat dit mogelijk is lijkt te komen doordat de barrières die die omgang bemoeilijkten zijn weggenomen. Dat zou betekenen dat de spijswetten over toegestaan en niet toegestaan voedsel zijn opgeheven. Toch kan deze conclusie niet met zekerheid getrokken worden.

Het enige behandelde tekstgedeelte waaruit een conclusie kan worden getrokken over de geldigheid van de spijswetten voor christenen uit de Joden is Romeinen 14. Die conclusie luidt dat Joodse christenen de spijswetten zeker mogen onderhouden, maar daartoe geenszins verplicht zijn. In dit gedeelte worden namelijk de zogenaamde sterken, die alles eten, en de zogenaamde zwakken, die zich van vlees en wijn onthouden, opgeroepen om elkaar te aanvaarden en elkaar niet te veroordelen. Daarbij wordt duidelijk dat het niet uit maakt of je alles eet of niet, zolang je dat maar ter ere van de Heer doet. Een levenswijze waarin de spijswetten worden nageleefd en een levenswijze waarin dat niet gebeurt zijn voor God even acceptabel. Paulus is ervan overtuigd dat alle voedsel gegeten mag worden, ook door de Joodse christenen. Toch moet wie ervan overtuigd is dat bepaald voedsel onrein is dat voedsel laten staan en moeten ook hun maaltijdgenoten dat voedsel laten staan, uit liefde voor zwakkere naasten. Of iets rein of onrein is blijkt uit Romeinen 14 geen zaak van wetsverplichting te zijn, maar hangt af van de persoonlijke situatie en geloofsbeleving.

De voorschriften die de onthouding van vlees dat bij de afgodendienst is gebruikt, van vlees waar nog bloed in zit en van bloed voorschrijven zijn dus blijvend geldig voor alle christenen. De vraag of er daarnaast nog spijswetten zijn die christenen uit de Joden verplicht moeten onderhouden lijkt vooral op basis van Romeinen 14 negatief beantwoord te moeten worden. Wel is duidelijk dat Joodse medegelovigen die de spijswetten willen onderhouden niets in de weg moet worden gelegd.

Het verdient aanbeveling om te onderzoeken of andere teksten uit het Nieuwe Testament die over voedsel gaan, en die ik omwille van de omvang van deze scriptie ten hoogste zijdelings heb kunnen aanstippen, mijn conclusie onderstrepen. Ik denk dan in het bijzonder aan Lucas 10,8-9; Galaten 2,11-14; 1 Timoteüs 4,1-5 en Hebreeënen 13,9.

Samenvatting

In mijn onderzoek staat de vraag centraal:

‘Wat zegt het Nieuwe Testament over de blijvende geldigheid van de spijswetten voor zowel christenen uit de Joden als christenen uit de heidenen?’

De oudtestamentische spijswetten betreffen de wetten die gaan over welke dieren rein zijn en gegeten mogen worden en welke dieren onrein zijn en niet gegeten mogen worden. Tot andere wetten die op voedsel betrekking hebben hoort het verbod op het eten van vlees waar nog bloed in zit, omdat bloed leven is. De spijswetten hebben als doel om het volk te onderscheiden van andere volken.

De exegese van Marcus 7 en Matteüs 15 betoont dat de opmerkelijke zin uit Marcus 7,19 ‘Zo verklaarde Hij alle spijzen rein’ waarschijnlijk geen betrekking heeft op de spijswetten, maar op de reinheidswetten. Voedsel waarvan gedacht wordt dat het onrein is geworden kan een mens niet onrein maken, maar het zijn de slechte dingen uit het hart die een mens onrein maken maakt Jezus duidelijk. Mede op basis van Jezus’ omgang met de wet in het geheel van de evangeliën zou echter ook betoogd kunnen worden dat Jezus de spijswetten voor iedereen teniet heeft gedaan.

In Handelingen 10 wordt Petrus’ visioen beschreven waarin hij allerlei dieren ziet en de opdracht krijgt om te slachten en te eten. Daarbij beveelt God hem niet onrein te verklaren wat God rein heeft verklaard. Uit de erop volgende ontmoeting met de heidense gelovige Cornelius wordt de betekenis van het visioen duidelijk. Alle mensen zijn rein en Joden en heidenen mogen vrijuit met elkaar omgaan. Omdat het visioen over eten gaat en het vooral de spijswetten zijn die de omgang tussen Joden en heidenen in de weg stonden lijken in Handelingen 10 ook de spijswetten afgeschaft te zijn.

In Handelingen 15 krijgen de christenen uit de heidenen door de apostelen een aantal voorschriften opgelegd. De voorschriften omtrent voedsel zijn de onthouding van aan de afgoden gewijd vlees, van vlees waar nog bloed in zit en van bloed. Omdat ze blijken terug te gaan op voorschriften die in het Oude Testament en in de Joodse traditie al golden voor Joden en heidenen en omdat de onthouding van bloed eerbied uitdrukt voor de God die leven geeft gelden deze geboden vandaag de dag nog steeds voor alle christenen.

De vraag of er bovendien een blijvende geldigheid is van de overige spijswetten voor christenen uit de Joden kon tot nog toe slechts aarzelend negatief beantwoord worden.

Romeinen 14 geeft echter de doorslag: sterken die alles eten en zwakken die geen vlees en

wijn eten moeten elkaar aanvaarden en in hun doen en laten accepteren dat beide leefwijzen voor God even acceptabel zijn. Alle voedsel is rein en mag door iedereen gegeten worden, zolang de eter er zelf van verzekerd is dat hij zo de Heer dient.

Concluderend kan gesteld worden dat de voorschriften uit Handelingen 15 een blijvende geldigheid voor alle christenen hebben. Overige spijswetten mogen christenen uit de Joden zeker houden, maar van een algemene verplichting blijkt geen sprake te zijn.

Bibliografie

- BAMBERGER, Bernard J., *Wajikra Levitikus*, Die Tora in jüdischer Auslegung Band III (Gütersloh: Kaiser, 2001)
- BARCLAY, John M.G., ‘“Do we undermine the Law?” A Study of Romans 14.1-15.6.’, in: DUNN, James D.G. (ed.), *Paul and the Mosaic Law* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1996), 287-308
- BARRET, C.K., *The Acts of the Apostles: Volume I*, ICC (Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1994)
- BARRET, C.K., *The Acts of the Apostles: Volume II*, ICC (Edinburgh: T&T Clark Ltd, 1998)
- BAUCKHAM, R., ‘James and the Jerusalem Church’ in: BAUCKHAM, R. (ed.) *The Book of Acts in its First Century Setting: IV. The Book of Acts in Its Palestian Setting* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995), 415-480
- BAUER, Walter & ALAND, Kurt & ALAND, Barbara (eds.), *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur* (Berlin: Walter de Gruyter, 1986)
- BLOSS, Friedrich & DEBRUNNER, Albert & REHKOPF, Friedrich (ed.), *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001¹⁸)
- BOCKMUEHL, Markus N.A., *Jewish Law in Gentile Churches: Halakhah and the beginning of Christian public ethics* (Edinburgh: T&T Clark, 2000)
- BOOTH, Roger P., *Jesus and the Laws of Purity: Tradition History and Legal History in Mark 7* (Sheffield: JSOT Press, 1996)
- BOYARIN, Daniel, *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity* (Philadelphia: University of Pennsylvania, 2004)
- BOYARIN, Daniel, *The Jewish Gospels: The Story of the Jewish Christ* (New York: New, 2013)
- BRUGGEN, J. Van, *Romeinen. Christenen tussen stad en synagoge*, CNT (Kampen: Kok, 2006)
- BRUGGEN, J. van, *Marcus. Het evangelie volgens Petrus*, CNT (Kampen: Kok, 2012⁵)
- COSGROVE, Charles H., *Elusive Israel: The Puzzle of Election in Romans* (Louisville: Westminster John Knox, 1997)
- CRANFIELD, C.E.B., *The Gospel according to Saint Mark*, The Cambridge Greek Testament Commentary (Cambridge: Cambridge University, 1974)
- DOUGLAS, Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concept of Pullution and Taboo* (London: Routledge Classics, 2002)
- DUNN, James D.G., ‘Jesus and Ritual Purity: A Study of the Tradition-History of Mark 7.15’ in: DUNN, James D.G., *Jesus, Paul and the Law: studies in Mark and Galatians* (Louisville:

- Westminster/John Knox, 1990), 37-60
- ECK, J. van, *Handelingen. De wereld in geding*, CNT (Kampen: J.H. Kok, 2003)
- FLUSSER, David & SAFRAI, Shmuel, 'Das Aposteldekret und die Noachitischen Gebote' in:
BROCKE, Edna & BARKENINGS, Hans-Joachim (eds.), "*Wer Tora vermehrt, mehrt Leben*", Fs.
Heinz Kremers (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1986), 173-192
- FRANCE, R.T., *The gospel of Mark: a Commentary on the Greek text*, NIGTC (Grand Rapids: Eerdmans, 2002)
- FURSTENBERG, Yair, 'Defilement Penetrating the Body: A New Understanding of Contamination in Mark 7.15' in: *NTS* 54 (2008), 176-200
- GISPEN, W.H., *Het boek Leviticus*, Commentaar op het Oude Testament (Kampen: J.H. Kok, 1950)
- HARTLEY, John E., *Leviticus*, Word Biblical Commentary (Dallas: Word Books, 1992)
- HEIL, Christoph, *Die Ablehnung der Speisebote durch Paulus. Zur Frage nach der Stellung des Apostels zum Gezets* (Weinheim: Beltz Athenäum, 1994)
- HENGEL, Martin, 'The Geography of Palestine in Acts' in: BAUCKHAM, R. (ed.) *The Book of Acts in its First Century Setting: IV. The Book of Acts in Its Palestian Setting* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1995), 27-78
- HOBINK, Ben, *Moderne wetenschap in de Bijbel* (Hoornaar: Gideon, 2005)
- HOUWELINGEN, R. van, 'Het besluit van Jeruzalem en ons vleesmenu. Handelingen 15 in heilshistorisch perspectief gelezen', in: HERTOOG, G.C. den e.a. (ed.), *Acta*, Fs. T.M. Hofman (Heerenveen: Groen, 2015), 81-90
- HOUSTON, W.J., 'Foods, clean and unclean' in: ALEXANDER, T. Desmond & BAKER, David W. (eds.), *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch* (Downers Grove: InterVarsity, 2003), 326-336
- JEREMIAS, Joachim, *Neutestamentliche Theologie. Erster Teil: Die Verkündigung Jesu* (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1973)
- JERVELL, J., *The Unknown Paul. Essays on Luke-Acts and Early Christian History* (Minneapolis: Augsburg Pub. House, 1984)
- JERVELL, J., *Die Apostelgeschichte*, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998)
- KARAVIDOPOULOS, J. 'ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΠΑΥΤΑ ΤΑ ΒΡΩΜΑΤΑ or ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΠΑΥΤΑ ΤΑ ΒΡΩΜΑΤΑ? Text-critical and Exegetical Comments on Mark 7:19' in: CRISP, S. & JINBACHIAN, M. (eds.)

- Text, Theology, Translation: Essays in Honour of Jan de Waard* (London: United Bible Societies, 2004), 79-87
- KINZER, Mark S., *Postmissionary Messianic Judaism. Redefining Christian Engagement with the Jewish People* (Grand Rapids: Brazos, 2005)
- KINZER, Mark S., *Israel's Messiah and the People of God. A Vision for Messianic Jewish Covenant Fidelity* (Cambridge: Lutterworth, 2012)
- LALLEMAN-DE WINKEL, Hetty, *Van levensbelang. De relevantie van de oudtestamentische ethiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1999)
- LE CORNU, Hilary & SHULAM, Joseph, *A Commentary on the Jewish Roots of Acts. Volume I* (Jerusalem: Netivyah Bible Instruction Ministry, 2003)
- LOADER, William R.G., *Jesus' Attitude towards the Law: A Study of the Gospels* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1997)
- LÖHR, Hermut, 'Speisenfrage und Tora im Judentum des Zweiten Tempels und im entstehenden Christentum' in: *ZNW* 94 (2003), 17-37
- METZGER, Bruce M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament: A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament (third edition)* (London: United Bible Societies, 1975)
- MEULEN, H.C. van der, 'Eenheid en verscheidenheid. Het apostelconvent (Handelingen 15:1-35)' in: MULDER, M.C. & NOORDEGRAAF, A. (eds.), *Hoop voor Israël. Perspectieven uit Handelingen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2007), 166-190
- MOO, Douglas J., 'Jesus and the Authority of the Mosaic Law' in: *JSNT* 20 (1984), 3-49
- MOO, Douglas J., *The Epistle to the Romans*, NICNT (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1996)
- MILGROM, Jacob, *Leviticus 1-16: A New Translation with Introduction and Commentary*, AncB (New York: Doubleday, 1991)
- MILLER, Chris A., 'Did Peter's Vision in Acts 10 pertain to Men or the Menu?' in: *BS* 159 (2002), 302-317
- MULDER, M.C., 'Gedoopt en niet besneden. De eerste onbesnedenen in het verbond met Israël, Handelingen 10:1-11:18' in: MULDER, M.C. & NOORDEGRAAF, A. (eds.), *Hoop voor Israël. Perspectieven uit Handelingen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2007), 133-165
- MULDER, M.C., 'Geen bloedworst eten?' in: HOUWELINGEN, Rob van & SONNEVELD, Reinier (eds.), *Ongemakkelijke teksten van de apostelen* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn

- Motief, 2013), 84-86
- NANOS, Mark D., *The Mystery of Romans: The Jewish Context of Paul's Letter* (Minneapolis: Fortress Press, 1996)
- NOORDERMEER, E., *De hemelse voedselbank. Voedingslessen uit de Bijbel* (Sliedrecht: Merweboek, 2012²)
- PESCH, Rudolf, *Die Apostelgeschichte 1. Teilband Apg 1-12*, EKK (Zürich: Benziger Verlag, 1986)
- PETERSON, David G., *The Acts of the Apostles*, The Pillar New Testament Commentary (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2009)
- REASONER, Mark, *The Strong and the Weak: Romans 14.1-15.13 in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999)
- RESCIO, Mara & WALT, Luigi, '“There Is Nothing Unclean”: Jesus and Paul against the Politics of Purity?' in: *ASEs* 29 (2012), 53-82
- RUDOLPH, David J., 'Jesus and the Food Laws: A Reassessment of Mark 7:19b,' in: *EvQ* 74 (2002), 291-311
- SANDERS, E.P., *Jewish Law From Jesus to the Mishnah: Five Studies* (Minneapolis: Fortress, 2016)
- SCHOLZ, Daniel J., '“Rise, Peter, Kill and Eat”: Eating Unclean Food and Dining with Unclean People in Acts 10:1-11:18' in: *Proceedings* 22 (2002), 47-61
- SCHREINER, T.R., *Romans*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament (Grand Rapids: Baker Academic, 1998)
- SCHREINER, T.R., *New Testament Theology: Magnifying God in Christ* (Nottingham: Apollos, 2008)
- SEIFRID, Mark A., 'Jesus and the Law in Acts' in: *JSNT* 30 (1987), 39-57
- SCHÄFER, P., 'Die Torah der messianischen Zeit' in: *ZNW* 65 (1974), 27-42
- SCOTT, J. Julius jr., 'The Cornelius Incident in the Light of its Jewish Setting' in: *JETS* 34/4 (1991), 475-484
- SODEN, Hans Freiherr von, 'ἁδελφός' in: Kittel, Gerhard (ed.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Erster Band (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1933), 144-146
- SPANJE, T.E. van, 'De 'zwakken' en de 'sterken' (Romeinen 14,1-15,13) en de pastorale redenen voor het schrijven van de brief van Paulus aan de Romeinen', in: HOUWELINGEN, P.H.R., KAMP, H.R. van de & J.A. MEIJER (eds.), *Exeget[h]isch*, Fs BRUGGEN, J. van (Kampen: Kok,

- 2001), 61-83
- STEIN, R., *Mark*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament (Grand Rapids: Baker Academic, 2008)
- STETTLER, C., 'Purity of Heart in Jesus' Teachings; Mark 7:14-23 Par. as an Expression of Jesus' *Basileia* Ethics.' in: *JThS* 55 (2004), 467-502
- STRANGE, W.A., *The Problem of the Text of Acts*, SNTSMS 71 (Cambridge: Cambridge University, 1992)
- THEISSEN, Gerd, 'Das Reinheitslogion Mk 7,15 und die Trennung von Juden und Christen' in: *Jesus als historische Gestalt. Beiträge zur Jesusforschung. Fs Gerd Theissen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 73-89
- THIELMAN, Frank, *The Law and the New Testament: The Question of Continuity* (New York: Crossroad, 1999)
- TOMSON, Peter J., *Paul and the Jewish Law: Halakha in the Letters of the Apostle to the Gentiles* (Assen: Van Gorcum, 1990)
- TOMSON, Peter J., "*Als dit uit de hemel is...*": *Jezus en de schrijvers van het Nieuwe Testament in hun verhouding tot het Jodendom* (Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, 1997)
- TYSON, Joseph B., 'The Gentile Mission and the Authority of Scripture in Acts' in: *NTS* 33 (1987), 619-632
- VANGEMEREN, Willem A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis* (Carlisle: Paternoster, 1997)
- VERSLUIS, A., "'Het bloed mag u niet eten". Motivatie en betekenis van het verbod op het eten van bloed in het Oude Testament', in: HERTOEG, G.C. den e.a. (ed.), *Acta*, Fs. T.M. Hofman (Heerenveen: Groen, 2015), 264-277
- VERSTEEG, J.P., *Oog voor elkaar. Het gebruik van het woord 'elkaar' in het Nieuwe Testament met betrekking tot de onderlinge verhoudingen binnen de gemeente* (Kampen: Kok, 1979)
- WENHAM, Gordon J., *The Book of Leviticus*, NIC (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1979)
- WILSON, S.G., *Luke and the Law*, SNTSMS 50 (Cambridge: Cambridge University, 1983)
- WYSCHOGROD, Michael, *Abraham's Promise: Judaism and Jewish-Christian Relations* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 2004)

<http://www.thomasevangelie.info/start/> [geraadpleegd op 23 augustus 2017]